

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1989 — Ч. 4 (336)

Т. Карабович: АТЛАНТИДА

В. Ревуцький: СМЕРТЬ НЕСКОРЕНОГО

В. Сабаль: МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ НА ПОЧАТКУ 1989 Р.

М. Жулинський: ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:
ДУХОВНІ ОАЗИСИ І ЗАМУЛЕНІ КРИНИЦІ

ISSN 0585-8364

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Юрій Шевельов

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900–1941). Стан і статус

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол. (безкислотний папір)

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол. (безкислотний папір)

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемишині, а також описані події 1945–1946 рр. та життя в Польщі після амнесії 1956 р.

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961–1985. Вибране

1987, 510 стор.

ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник друкованих у журналі «Сучасність» за 25 років вибраних матеріалів: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діаспорі та з України, твори членів руху опору.

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор.

ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкислотний папір)

Юрій Самброс дає детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує в спогадах цікаві епізоди з життя О. Олеся, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1989

Ч. 4 (336)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — APRIL 1989

MÜLLERSTR. 33, RGB.

8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Тадей Карабович*: Атлантида.
18 *Степан Сапеляк*: Світку мій.
20 *Петро Карманський*: Кільця рожі (продовження).
28 *Лариса Залеська Онишкевич*: Відбитка Чорнобиля в літературі.

МИСТЕЦТВО

- 39 *Богдан Певний*: Селективним оком.
53 *Валеріян Ревуцький*: Смерть нескореного.
61 *Йосип Гірняк*: Землякам.
63 *Остап Вишня*: Мистецькі силуети: Йосип Гірняк.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 66 *Тарас Кузьо*: Національне незадоволення у Прибалтійських республіках.
73 *Владислав Краснов*: «Пам'ять» — шлях до змін?
83 *Віктор Сабаль*: Міжнародна ситуація на початку 1989 року.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 90 *М. П.*: Страх перед історичною правдою.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 100 Урядам і народам світу. — *Звернення представників національно-демократичних рухів народів СРСР.*

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 102 Haynes, V., Wojcun, M. «The Chernobyl Disaster. The True Story of a Catastrophe. An Unanswerable Indictment of Nuclear Power» — *Тарас Кузьо*.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 106 *Микола Жулинський*: Історія української літератури: духовні оазиси і замулені криниці.
122 *Євген Сверстюк*: Виступ на вечорі в СПУ про 30-ті роки.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 124 *Л. М. Л. О.*: Зі сторінок преси України.

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

АТЛАНТИДА

Тадей Карабович

Від автора

Постійна загроза занепаду рідної землі, відсутність натурального оновлення через переселення українців з рідних місць (Лемківщина, Бойківщина, Посяння, Любачівщина, Білгорайщина, Холмщина та Підляшшя) на західній і північній землі Польщі у 1947 р. — це головна тема поеми *Атлантида*.

Молитви, жага кохання, поетичні мандри до ойкумени* Атлантиди — це способи, якими автор намагається долати велику пустку, що її зустрічає, йдучи українськими слідами тих земель.

Стікають пальцями схвильовані
дівочі коси в гавань білу
до рук моїх, мов спомин,
прилипло тіло.

Богдан Бойчук

I

1
коли ми їхали через
той край Атлантиду пішки або
автобусом
хто думав що вона зустрічається

я сам з тої макітри що терла непам'ять

я з того фільму де грають трагічні ролі
форма тут не має значення
бо батіг призьби ятрить більше смерти

2

оновить нас в дорозі дощів засохла сіль
забудеться поволі косогір зайвих днів

---

* Ойкумена — залюднена земля; за уявленнями стародавніх греків, оточена кільцем пустинної, незаселеної суші, яку навкруги омиває океан. Друкуємо без дозволу автора. Ілюстрації-лінорити В. Лободи, Львів 1985 р. — *Ред.*

3

майбутня колиска
моїх синів
загубиться між подіями
форм
і назв

улоговина губ
як зупинка вулкану

4

і описати як лягаєш з нею у постіль
причастя

як загрузаєш устами в її груди
і нігтями блискавок знесилюєш
її оніміння

і розриваєш її таємницю ратищем
заколювання
і кров жадоби
вибираєш язиком вогню

і не заболить тебе багаття свідомости
але коли додаватимеш вогню
згасне вогонь як притча
і читатимеш в її очах безконечну
знадобу

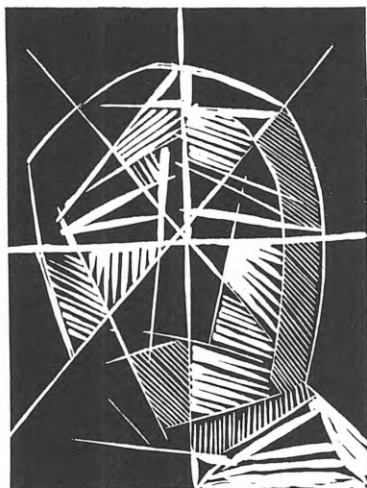
і не відмовить тобі
і ти не зумієш відмовити їй
нічого

4а

загострюються питання присутности
моє тіло стає тканкою біографії
годинник показує коридори утоми

дивлюсь у глибину неба
і добачаю тебе

заглядаю у корінь землі
і добачаю відсутність

6

5

оновлюся в тобі як дощем
розтане засохла сіль забуття
зелентиме спіралі терпка земля
Атлантида

.....

II

1

за іконостасом мандрівок
автобус з місцевим населенням

в іконостасі зустрічей
кupuєш квиток до місцевости ікс

десь оновишся узорами криниць
бодем крові в панахидах вен

десь заглянеш в очі дорозі
промовиш

перепрошую

автобус з місцевим населенням
здебільшого заграничним

2

загострюються питання молитви
їдеш цим автобусом як паломник

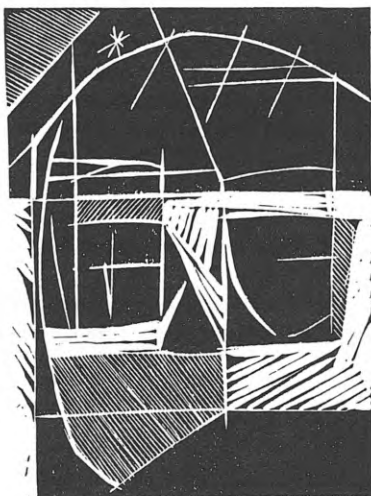
скоро котиться золотий меч коліс
швидко біліє ніч у цій країні
не віриш що минуло стільки років

цей час як скибка хліба
перерізана

3

по країні ікс мчить автобус
наче проща його дорога
навздогін

артизм цієї країни не втратився
не відреклись її надмірно
заграничні мешканці

деякі приїхали сюди автобусом
декотрі прямують тут пішки
інших понесла оригінальність Тексасу
або далекі острови Лорд-Голд

4

навскач припадаєш лицем
до Яболочинського Онуфрія ковчегу

аж хтось тобі скаже можливо близький
слова які заморозять тебе в сіножаті

аж річ про тебе передадуть
проскомидією престолу

аж іконою смутку назвуть твої
начала омофору

аж престол одкровення
загрузне ниць в молитву глибоку

5

коли так триваєш в піднесенні
духовному

відїжджає твій автобус з зупинки ікс
і коротка ніч налягає на твої очі

коли так триваєш самітньо
в неспокійного сну Каламанці

приходять Мойри як з поезії Нікоса
і виносять вогонь

III

1

херувими біля твоєї обочі
твоя домовина кольорова скриня

на пограниччі народів і культур
кутя різдвяного мікрокосмосу

8

шойно тоді поет як пацифіст
вістряє метафори окрилює слово

шойно тоді розпинає себе
блискавкою самосвідомости

2
за мольбертом цілини епоха каменю
павук Нарви як національна меншість

за Риболами дорога до Канюк
Наумюкових різьб жести

3
коли сяде на клуні лелека
один поет знатиме чудово що старіється

коли скресне крига уявою будуччини
одна поетеса напише необхідний вірш

але їх поезія вже не запахне підковою
ані чебриком

4
це місто з бурхливим родоводом
та друкаркою підпільного поета

це тема на конкурс для поета
коли журавлі летять на північ

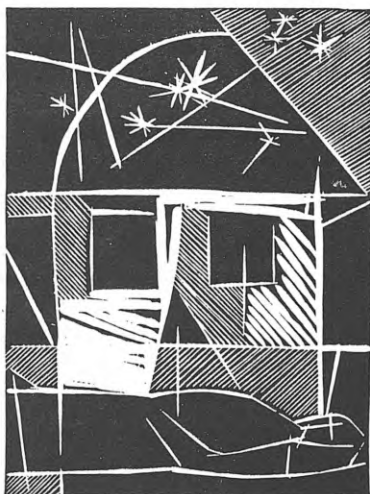
це схвильована бурею осика
коли народжується дитина поета

(продовження після перерви)

це письмовий стіл поета
де вирощується паляниця поезії

це скринька в яку кидається лист
до "Ніви" або "Нашого слова"

це гонорар за поетичну якість
з якого капає криниця таланту

5

пролітає над Нарвою птах
заквітається латаття на просторах безкраїх

туманіє на рівнині вітряк
неначе зубр сидить у Заблудові церква

6

Мойсеєм тікаю під покровом ночі
на останній поїзд встигнути як злодій

щойно в купе огортає мене утома
і тоді молюся до бані неба
про всіх поетів країни ікс

IV

1. *(Думка)*

Атлантида в аспекті Божої Матері
Холмської під Берестечком
як сприймається сьогодні

без сурм княжих Огієнка
ані мітри золотої дукача
в тлі бувшого феретрону

без Параски з Биндюги
яку не пізнала піввіку пізніше

ані тих молитов
яким мовчати про космітів

2. *(Тайна Євшану)*

Ігореві Калинцю

стій біля вогню
як стоїть Месія на колоні часу

стій біля вогню
як люстра неба в зеніті часу

на тім перехресті
сходиш в чорні плями асфальту

10

на тій сцені
не віриш про омегу Йони

3. (Прощання)

колись в мить зневіри наляже на мене
залізо
поезії
відійду з посеред вас і не промовлю вже

колись не згадуйте мене погано
як підете на озеро з Мареною

коли покличе мене земля до
своєї утроби лишаться мої вірші запізені
немодні для поколінь космічних

4. (Самотність)

далебі плащаницями Атлантиди були для
вас оці притчі про мою Глухомань

далебі симфонія піщаної доріжки з
очитком
буде уявлятися за тисячу років

V

1. (Прокімен)

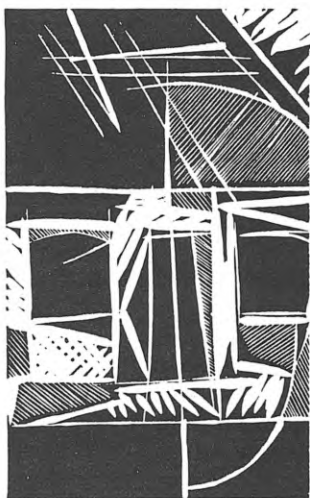
коли денаціоналізується національна
меншість
відрікається себе наче Петро
Учителя

і сльози зворушення викрушуються
як кров на тілі злежалої плащаниці

і з пробитого боку нацменшости
перестає текти струмок солярности

а пробиті стопи
слідкома міняють на один цвях
голосільниці

а пробиті руки нацменшости
заростають нафтою

і виглядає нацменшість
як більшість

.....

2
і церковні бані міняють
на залами

і хрести цивілізують

ікони
заокруглюють

царські двері
відкривають

стихарі
вітрять

та промовляють до нацменшости
мовою автобусу

3
і відречеться одна жінка
вишиваного рушника і зробить з нього
дві подушки

і відрікається друга пигулі
і робить з неї хідник

і відречеться інша хвартуха
і пошиє з нього мішок

і єдиний експонат з села ікс
один колекціонер вивозить за океан

через Люблін

(перерва на чай або каву)

.....

4
(після перерви)
і промовляєш до неї мовою еротики
і вона жадає ту мову

12

і ти засвоюєш її прохолоду
і щораз більше відчуваєш грань
джерела

і говориш як Він з самаритянкою
при колчодязі Євангелії

5
буде летіти над сонною рівниною
прохолода місяця

буде ластитися кіт до твоїх ніг
а вогонь в печі бухне цілунком

буде розходитися по кухні смак
молока
а вона сидітиме неначе самаритянка

над Євангелією Атлантиди
дівочий запах
самотности

VI

1
твого обличчя ікона
вдивляється в мою
неймовірність

ти розповідасш мені сон
і я уявляю ці кольори

ти боїшся цього сну
і мене жахає твій страх

але коли
знову настане день
твого обличчя
ікона
спалахне зором
неймовірности

2 (цей вірш як ластівка не заборонений цензурою)

.....
поезія що біля вогню

зберігає ожеред
анатеми

багато треба ширости
щоб вимолити
виблиск
животворности

З
так падають дерева
наче
неіснуючі легенди

так відходять поети
Атлантиди

той що згадає цю легенду
чи зуміє дожити ранку

той що перекаже її листом
чи зуміє дожити ночі

той що втікає серединою ріки
не затирає слідів
його знаходять

той що відпирається Атлантиди
при багатті розпізнаний тричі

ніде подітися
деревам

4
(молитва перша)
коли зірчастий гомін
зацілує мої слова
і ти прийдеш
чаклуном
і закружляєш мов сизий шуліка
над шуварем

що відповім тобі
важливого

VII

1

(куделя кумиру-нізвідки)
кропива на руках оклику
кропива на руках металу
кропива вздовж
водостіку

кропива як засіб
ойкумени

кропива
кропива

вище кропиви росте спомин
вище спомину сльози
вище сліз вітер
вище вітру
бляха озера

.....
ніколи не забуду
нізвідки

живу мистецтвом
аполітичності

описую квиління чайок
описую переліт журавлів

.....

2

а як описати цю мандрівку
людей
до ойкумени

те зникання з карти Атлантиди
завзяття

той кукіль ненависти
ту куделю кумиру

той куток у вагоні з жінкою і коровою
в поліві ходуль

ті соняхи та мальви
під грудьми деркачів

над Атлантидою хоботок
таргана

3
місцеве населення як косяк
його переселення
поява пустки

костеніють місцеві поселення
ніхто не зуміє захиститися
шантаж
над писанкою прохань

над молитвами Атлантиди
панахида
жертви

4
закривавлене сонце як меч Єгошуї
запалить Атлантиди біль
висушити не зумієш Йордану
перед здобуттям Єрихону

закривавлений місяць жеребок Манасія
через кетяги дерев Гедеона
заглядає в твої очі Атлантидо
золотом кидає в груди

VIII

1 *(космічна самотність)*
занепад присутності
Атлантиди
в хрестах
в месниках
в конкретності

той занепад чуйности
опозиції

ніхто не захищається
навіть

портал
спідсподу
переглянутий

навіть
струна
колодязя

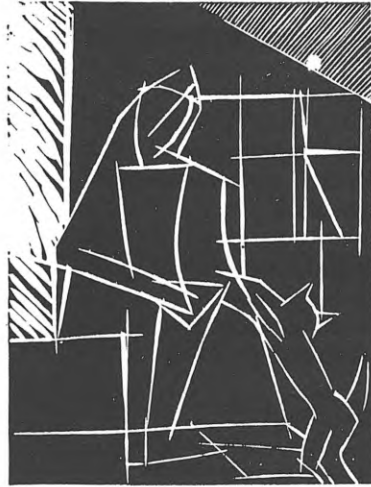
2
всіх що не зуміють захиститися
хай береже причастя

всіх що караванами в дорозі
хай береже причастя

.....
(далі як молитва)

3 (...)
храни мене заступнице
Холмська
металевою хоробрістю
здоров'я

світлоритмом узорів
мірою насичення
завзятости

СВІТКУ МІЙ (поетичне літочислення)

Степан Сапеляк

безвість твердне
на обвітрених письменах
димовищ

в'яжеться в'язь
щезлої літери
золотою папороттю
на Йвана-Купайла

взірунки слів
пальцями літопишуть
княжими підковами
по білих снах
русичанських веж

по пласі
ветхої сльози
по чорних рушниках
веселого божевілля
по потрошених кістках
демонічного духу

де пелюстки історій
обсипають сліди
на сухоребрих тілах
віків

і де безконечна зоря
на зламаній гілці слова
сходить з-під небесся
Шевченкового чистилища
понад вічним валом віри
у янгольських хор
незвіданої волі

||

якісь танучі лінії
на дрібці солі

відтілюють глину мовчання
многоголосим гончарним жалем
до порожнього помолу
в'ялого пшеничного насіння

прозорі устюки зіниць
даленіють
у сутінках лляної сорочки
солоними плямами пам'яті
чорними маками губ
над словесними небосхилами

світку мій миропомазаний
тисячоліттям
з ядерного батіжка

чумак на полудрабку
клянеться
сіль-сльозу точити
за тобою

жадного серця назустріч
жадного завтра
на Іржавих підковах
в землиці

світку мій
літописцю
скурвий сину
вражий

Харків, 18 червень 1988

КІЛЬЦЯ РОЖІ

Петро Карманський

II

Святослав Петрович був типом галицького українського інтелігента, що з низів вибивається на суспільні верхи.

Мало є людей, котрі з таким правом як він могли б назвати себе пасинками долі. Та й мало є таких, що могли б з рівним правом сказати, що вони вирвали своє існування з рук ворожих сил.

Як син вбогих галицьких міщан він пішов на науку до гімназії тільки тому, що не мав сил до фізичної праці, а батьки не могли оставити йому ніякого майна.

Шкільна наука була для нього суха й нецікава. Вчився лиш настільки, наскільки було потрібно, щоб перейти кожного року до вищої класи. Зате вже у нижчій гімназії зачитувався українською, польською й німецькою белетристикою, головню поезією, а згодом і філософією. При тому притягала його найбільше романтична поезія з її "світовим болем" і песимістична філософія Шопенгауера. Вже в молодечих літах його світогляд був перепосний сантиментальною іронією Гайне і вічною тугою англійських романтиків, що не могли знайти собі на землі місця ні спокою.

Вчителі недолюбували його, бо на свій вік він знав і розумів забагато та й тому, що він не скривав своєї погорди до мертвих формул, правил і цифр, якими школа присипляє інтелігенцію молодого покоління. А все ж таки вони не могли не ставити його широкого начитання в приклад його товаришам.

Його добра, ангельська мати померла з перестуди, відбуваючи пішки восьмимилеву дорогу до сина взимі. І тоді він відчув такий проймаючий докір совісти, що зразу ж після повернення з похорону написав листа додому, котрий якимось робом попав у руки місцевої княгині. І він зробив на неї таке велике вражіння, що вона вирішила зайнятися долею п'ятнадцятилітнього учня. Та він не послухав заклику княгині і не схотів скористати з її помічної руки.

Небавом і його батько — вічно сумний добряга, якого використовували приятелі і тим спричинювали хатнє сімейне пекло, — покинув шестеро сиріт, залишаючи Славка як такого, що має вже будучину забезпечену, безпомічним бідолашним учнем четвертої гімназійної класи.

Продовження. Початок у попередньому числі. — *Ред.*

Вчителі, загнівані на свого надто самостійного і непокірливого учня, відмовили йому всякої допомоги. А учень мстився на своїх учителях і дорікав їм, де тільки знайшов нагоду. І так ішла не тасна війна між голодним, бідолашним учнем і збором учителів.

Бувало, приходилося Петровичеві спати у клуні знайомої попаді, вмиватися росою і живитися краденими яблуками з чужих садків або сушеними овочами з садку попаді, якого він доглядав, сплячи разом з великим собакою Босим в буді у садку.

І почування проймаючої кривди з боку вчителів, які не дбали про те, щоб його захистити перед нуждою, а навпаки ще його нужду ставили йому перед очі як аргумент, що йому не слід бундючитися, це почування вже з ранніх літ переповнювало його серце ненавистю до людей і робило з нього своєрідного анархіста. А з другого боку, воно робило його чутливою мімозою до того, що найменша образа, найдрібніше необачне слово вражали його глибоко і він заєдно почував до людей жаль, у кожному вбачав свого ворога.

І з тим більшою тугою горнувся до людей, шукав дружньої душі, перед котрою міг би висповідати наболілі в серці образи. Та таких людей на знаходив.

І все більше й більше відчужувався від людей, і все більше поринав у своє сирітське осамітнення.

Ходив лісами, пересиджував серед піль, впивав у себе говір вітру і хлипання дощу, вів з привички розмови з самим собою, а врешті знаходив розвагу в читанні вголос своїх улюблених поетів і в писанні ліричних віршів.

Вже на порозі до вищої гімназії його товариші і вчителі знали, що він пише поезії. І це будило в них певну пошану до нього, а в ньому розбуджувало своєрідну гордість.

Наприкінці гімназійної науки попав на мешкання до нужденної родини канцеляриста і за те, що міг спати у темній кухні, в якій водилися шурі і непокоїли його у сні, та за вбогий сніданок вчив трьох синів батька-п'яниці, котрий був першим, що дав йому нагоду пізнати бруд життя.

Не раз, бувало, хазаїн заводив його силоміць до шинку, напував горілкою, намовляючи, щоб женився з його туберкульозною дочкою. То знову лаяв, а то й накидався на нього з кулаками.

На цьому справжньому дні життя Петрович пізнав усю гидоту животіння нуждарів. І в нього закипало серце кров'ю, коли він дивився, як п'яний батько катував мученицю-жінку, коли вона не дозволяла йому бити палкою ікони святих за те, що вони не допомагають йому вирватися з нужди.

І тим більшою тугою до кращого життя займалася його душа самітника. А це витворювало його романтичний світогляд до того, що він жив більше витворами своєї уяви, ніж дійсністю.

А раптом у нього зароджувалася ненависть до всякої неправди і кривди.

І вже замолоду відчував він проймаючо своє підле соціяльне становище, а разом з тим і своє упосліджене становище сина поневоленої нації.

Університетські науки відбував серед вічного голоду, нужди і праці. Та хоч і як надідала йому його "мізерія", він все таки не спішився на державну посаду і довгий час вів життя інтелігентного пролетаря, мріючи про вільне становище письменника або журналіста. Не звертав уваги на те, що знайомі докоряли йому, що, мовляв, він марнує свій талант і не йде на урядову службу, щоб служити рідному народові. Тому його й легковажили, вважали людиною для загалу втраченою і давали на кожному кроці відчутти, що він суспільне ніщо.

Правда, його ім'я було відоме ширшому загалові, бо він змусив суспільство звернути увагу на його оригінальні поезії. Одначе і його поезії не здобули популярности з причини своєї винятковости, песимізму і "відсутности українського елементу".

Його всі знали, та ніхто не хотів знати. Усі боялися його ширости, з якою він називав усе по імені, не шадячи нікого й нічого. Коли зводилася на нього мова, то присутні жестом легковаження давали зрозуміти, що про нього не слід і говорити.

Петрович знав ставлення загалу до нього і свідомість несправедливого осуду боліла його, тим паче, що в його очах ті, які його осуджували, морально й інтелектуально далеко не досягали його рівня.

Так само легковажно дивилися на нього жінки й дівчата, хоч як вони любили балачки з ним і хоч кожна зідхала нишком, щоб він якимсь віршем зробив її "безсмертною".

Петрович не мав надії одружитися, хоч як йому хотілося соняшним сімейним життям прояснити хмарний небосхил свого життя і заповними душевну пустку, яка в ньому витворилася в ранній молодості, після того, як заснуло для нього ангельське матірнє серце.

Тим то й не спішився покінчити зі своїм бурлацьким, бідолашним життям, наклавши на себе ярмо державної служби.

Жив у нужді, переносив упокорення, здобував з трудом усякими заробітками свій чорний хліб та ще й відкладав дрібний гріш, щоб по змозі кожного року, принаймні на кілька тижнів, виїхати за границю, пожити на самоті і не дивитися на базар з українськими політичними і культурними мініяйлами.

Щорічна втеча з рідного краю зробилася його непереможною потребою. Вона збагачувала його дух, відсвіжувала його і не дозволяла зненавидіти рідне суспільство до краю. На чужині

родилися найкращі його поезії, і навпаки — життя між рідними вбивало його творчі сили і засуджувало на безплідне нидіння.

Врешті зійшовся з тою, з якою вирішив поділяти свою долю навіки.

Це була молода, на свій вік доволі зріла, поважна дівчина, яку раннє сирітство і боротьба за існування зробили вдумливою, хоч і як дуже молодість та жіноча вдача кликали її на життєвий бенкет, а краса і приманлива поверховність стелили їй до нього дорогу.

Живучи по аристократичних сім'ях, як товаришка і вчителька доростаючих дітей, вона здобула значну інтелігенцію і розуміння та відчуження творів мистецтва. А до того вона зуміла зберегти себе перед загальною нетолерантністю до того, що хоч сама була полькою, не грішила шовінізмом на зразок усіх своїх земляків. Тим паче, що зуміла як слід оцінити духовну вартість Петровича, з котрим зійшлася на побережжі чудової Адрії.

Вона відчувала всю несправедливість ставлення своєї упривілейованої нації до українського народу. Знала, якими далекими від дійсності є всі польські наклепи на український люд, і як дуже неоправданою є погорда польської аристократії і бюрократії до українського селянства.

Нічого й дивуватися, що вона полюбила Петровича, з котрим зв'язувала її однакова сирітська доля, і цінячи в ньому перш усього інтелігентну, облагороднену стражданням людину, годила йому у всьому і не давала ніколи відчуті їхньої національної ріжниці.

Після вінчання Петрович змінився цілковито. Поступив на урядову службу і зробився зразковим урядовцем. Кинув життя львівської української богеми і трохи не зовсім закинув творчість. Дбав про заспокоєння хатніх потреб, щоб принаймні частково відплатити добрій дружині за тепло, яким вона нагрівала його серце, заморожене літами товариського вигнання і духовних та фізичних страждань. Радощі родинного життя вистарчали йому вповні, і суспільний базар не мав йому зовсім.

Коли Ірена обдарувала його дитиною, синьоокиим чорнявим синком, він відчув до неї невимовну вдяку, бо аж тепер усвідомив, що він повноцінна людина і що його життя отримало зміст і ціль.

Його стримана вдача не дозволяла йому виявляти надмірно любов до дитини. Та коли око дружини не бачило, він нахилився над синком, що ангельським усміхом відкривав йому з пеленок рай, п'янів шастям, цілував ангелятко і почував себе найшасливішою під сонцем людиною.

Та коханий його Любко не дожив і року.

З роздертим серцем поклав він власними руками маленьку голубу домовину в яму і кидав на невеличку могилу, що ховала половину його душі, осінні айстри, котрі так любив його Любко і з котрими заснув навіки.

І вернувся похилений болем додому, щоб більше ніколи не йти на могилу своєї дитини, як ніколи не ходив на могилу своїх батьків.

З того часу повіяло холодом у хаті Петровичів.

Петрович не раз помічав, що Ірена зачинялася вечорами у спальні, і знав, що вона нишком горює за дитиною. Та він не зважувався розважити її і боявся щось говорити про обопільну важку втрату. І знав, що Ірена може підозрівати його в холоді і байдужості, та його вдача не дозволяла йому виявляти те, чим душа наболіла.

Щораз більшим смутком віяло в хаті Петровичів, щораз непривітніше робилося в їхніх кімнатах, де колись ясніло сонце ангельського личка й де гомоніли солодкі лебедіння "тятя! тятя!"

Щоб втекти перед холодом хатніх присмерків, Петрович почав знову заходити до каварень, в яких сходилися молоді галицькі богемісти, і водив сюди Ірену, не наважуючися залишати її самою вдома.

І знову заволоділа ним давня задума, і знову вродилася в ньому потреба писати. З-під його пера плили строфи, навіяні безмежним смутком і тугою до неіснування, бо в існуванні людини він перестав добачати ціль. Він носився духом над порожнечою минулих тисячоліть і епох, порівнював своє існування ефемериди з вічністю, і добачував у всьому, що він робить, до чого змагає і чим захоплюється, пусту дитячу забавку, недостойну людини. І ставав щораз більшим скептиком у ставленні не тільки до себе, а й до загалу, до всього людства.

А вже найбільшим скептиком був він у ставленні до галицького суспільства.

Криклива громада молодих галицьких письменників, а ще більше гурток громадських діячів, втомлювали його і нудили до того, що після кожної години, перебутої в їх товаристві, він почував себе біднішим і більш самотнім. І довів до того, що зумів сидіти в товаристві годинами, нічого не чуючи і блукаючи думками кудись далеко, куди не долітав шум людського базару. Витворив собі власний світ мріянь, і світ дійсності став для нього осоружним і нецікавим.

І знову пробудилася в ньому давня туга за широким світом, в якому він серед чужої, невідомої юрби загублювався як атом у всесвіті. І він відновив свої виїзди за границю.

І ось він виїхав з дружиною на довшу відпустку.

Пробув якийсь час у Венеції, Фльоренції і переїхав на довший побут до Риму, котрий з усіх європейських міст манив його найбільше.

Розглянувши разом з Іреною римські музеї і галерії, роздивившись по римських каstellях, він знову пірнув у свою звичайну самоту і почав вести життя анахорета.

Цілими днями пересиджував у приватних старих віллах або серед руїн давнього Риму і писав поезії, перепосні задумою гробів і надгробних кипарисів і тугою до позамогильного спокою. А раптом написав цілий цикл елегій, в яких тремтіла чутлива душа батька, зранена глибоко втратою дорогої дитини.

А Ірена, покинута на самоту серед чужини, томилася і мучилася від духовної пустки, снуючи одна многолюдним Пінчю і сусідньою віллою Боргезе і впиваючися музикою карабінерів, що давали публічні концерти для строкатої міжнародної юрби подорожніх.

І хоч як гнітила її ця самотність, вона не намагалася вирвати Петровича з його царства мріянь і творчости. Розуміла, що він переживає один з рідкісних моментів багатой продуктивности і знала, що після повернення до Львова знову замулється джерело його творчости аж до нового виїзду з краю. І врешті протягом п'ятьох років, від часу смерти їхньої дитини, вона вже освоїлася з чудною поведінкою чоловіка і навчилася шанувати душевну його святиню. Нудьгувала, томилася, заповняла порожнечу свого духовного безлюддя читанням і тільки вечорами перекидалися з чоловіком кількома словами, переповідаючи коротенько вражіння пережитого дня. А Петрович, здавалося, не чув її слів, говорив мало, носився думками по своїх руїнах, кристалізував свої вражіння і почування у творчі синтези.

І так плили дні аж до останнього вечора, коли несподівано появився у Петровичів гість.

III

Сонце вмираючого літа золотило крикливі вулиці і площі Риму і розпалювало бульвари повною силою, коли Петровичі разом з Ростковичем вийшли на невеличку площу Мадонна деї Монті з наміром піти пішки за город на Джанікольо.

Якраз виповзали з українського семінару молоді богослови, одягнуті в голубі рясні з оранжевими шарфами, творячи серед строкатої вуличної юрби дуже приємну барвну пляму.

Балакучий Росткович підійшов до останньої пари богословів і, вдаючи чужинця, запитав по-італійськи:

- Яка це колегія? Якої ви національності?
- Ми русини, — відповів один з богословів.
- Ми росіяни, — поправив інший.

І раптом обидва почали суперечку. До них приєдналися інші товариші і завелася загальна сварка.

— Відкіля ж ви родом? — спитав Росткович.

— З Галичини, з Австрії, — відповів той, що обстоював своє російське походження.

— Гм... — пробурмотів Росткович. — Тепер вже знаю... — І повертаючися, він гукнув на прощання: — Дякую, панове!

А відтак заговорив до свого товариства з досадою:

— Ось вам мініатюра нашого народу! Ми ще й досі не вирішили, що ми таке: пес чи баран... Невже тим молодим політикам у Римі не прийде до голови, що вони перед чужинцями самі себе осуджують і осмішують, не будучи у змозі вияснити цікавим, хто вони такі, і хто їх мати! Тьфу на таку голоту! Просто соромно признаватися до такої нації!

— Що ж ви хочете! — промовив Петрович. — Це тільки відбитка нашого громадянства. Не можуть же діти бути іншими від батьків. У нас усіх покутує наша ігноранція, цілковите незнання нашої історії і культури. Це тільки вплив тієї нагинки на всякі культурні прояви, яка йде в краю багато років. Сусіди зогиджують нам бувальщину, а ми самі як ті гуни нищимо все, що могло б створити нашу будуччину. А наслідки?.. Ось ви самі бачили.

— Ну і щасливий я, — сказав Росткович, — бо не потребую нести пут, що сковували б мене з нашою духовною мізерією. І який біс схотів би добровільно запрягати себе в ярмо нашої неграмотности й дикунства? Малюватиму виключно для заграниці, бо бачу, що у нас прийшлося б з голоду померти.

— Що ж, ви, малярі, маєте до розпорядження міжнародну мову — барви. Та нам, скульпторам слова, доводиться бути рабами своєї нації. Нічого не вдіємо...

— А хіба і вам не можна бути поетом народу, котрий зрозумів би вас і як слід оцінив? — скрикнув Росткович. — І хто може змусити вас проповідувати глухим і малювати для сліпців! Атже ви знаєте чужі мови! Чому вам не бути поетом якоїсь культурної нації?

— Ваша правда! — вмішалася в розмову Ірена. — Гадаєте, мало я говорила Славкові, щоб він писав по-польськи? Своїми поезіями на польській мові він здобув би і розголос, і заробітки.

— Голубко! — відповів Петрович — Ти сама не так думаєш, як говориш. Ти сама гордувала б мною, якби я послухав твоєї поради. Та й навіщо доливати до повного, коли у нас така порожнеча? Про розголос я не дбаю, а заробітку за сповідь моєї душі не хочу. А врешті, прийде час, коли і в нас знайдеться розуміння для проявів духа і краси. Воно прийде, та перш усього нам доведеться пережити якесь могутнє потрясення, що сколихне наш застолий суспільний ставок і розгорне на ньому вонюче жабориння та плісняву. І в ясному свічаді ми побачимо на дні нашої душі такі цінності, які нас самих здивують. Я певний того! Нація, яка порозгублювала серед історичного лихоліття такі скарби духу, і яка ще й досі пишається такими бісерами у своїх курних хатах, не може з'яловіти душею і здичавіти. І саме тому вона потребує нас, каторжників, що

добували б з надра її душі її золото і усвідомили б її про її багатства.

Серед цієї розмови наблизилися вони до Форуму Романум і на хвилину зупинилися на вулиці, дивлячися на кладовище старого могутнього Риму.

Форум стояв внизу як старий палімпсест. На ньому автор Час довгими віками писав свою книгу Битія, закінчуючи кожний розділ рефреном: суєта суєт і все суєта.

Серед поторошених колон давніх храмів і публічних будівель дорогами з ляви сновигали з червоними бедекерами в руках приїжджі чужинці, придивлялися до кожного фрагменту.

Петрович загубився поглядом серед руїн і звичайна його задума з приплюснених очей, здавалося, молилася півголосом всевищаючій смерті.

Росткович кинув знудженим поглядом на Форум, а далі скрикнув:

— І чого ці дармоїди шукають на купках цього каміння? Яка безглузда афектація, викликана кількома збожеволілими археологами, що з-під землі повикопували непотрібне дрантя! Ні, бачу, що я попав не у своє місце. Мені в Римі нічого робити.

— Побудете тиждень-два, не такої заспіваєте, — сказав Петрович. — Рим треба навчитися розуміти. Так як взагалі не легко зжитися і зрозуміти старість. Та зате які багатства можна у старості відкрити!

— Не знаю... — відповів Росткович. — Може я надто ще зелений. Та мушу признатися, що мене тягне життя і всі його прояви. Пірнути у кипучий водоворот життя, пити його насолоду, втішатися його бенкетом, дужими раменами розхилати хвилі житейського моря, розбивати грудьми наскакуючі буруни, впиватися перемогою — оце моя стихія! Не люблю елегійних облич італійських мрійників — люблю рожеві, відкриті спрагою життя уста парижанок і брутальні своєю серйозністю обличчя німецьких "русявих звірів".

Ірена слухала слів Ростковича і дивилася на нього з захопленням. В думці порівнювала кремезну, здорову постать юнака, рум'яне задоволене обличчя і лискучі очі з похнюпленою низькою поставою свого чоловіка, обличчя якого було зім'яте, пооране лемешем пережитих злиднів, а очі пригасили за серпанком примерлого смутку і жалю за якоюсь безповоротною втратою. Ріжниця так і біла в очі. І в неї мимохить насувалася думка про своє притаєне горе, а разом з тим будилося співчуття до себе самої і до свого чоловіка, котрого уся будуччина, здавалося, стояла перед нею розкритою, як одкрита книжка.

Рушили в дальшу дорогу і вийшли на Капітоль.

ВІДБИТКА ЧОРНОБИЛЯ В ЛІТЕРАТУРІ

Лариса М. Л. Залеська Онишкевич

Відносно недавня чорнобильська катастрофа, що сколихнула увесь світ, дуже швидко знайшла своє відображення у різних літературних жанрах: повістях і віршах, поемах і піснях різними мовами світу. Очевидно, є твори в Україні і в її сусідів.

Мабуть, найбільш загальновідомий у світі літературний твір про Чорнобиль та й чи не єдина досі п'єса на цю тему — це *Саркофаг*¹ російського журналіста і письменника Володимира Губарєва. П'єса вже йшла у 150-ох театрах, і тільки один раз в Україні (постановка російського театру з Тамбова).

Увага на наслідки чи на винних?

У лютому ц. р. ставив цю п'єсу Нейгл Джексон у МкКартер театрі у Принстоні (Нью Джерзі). У цій постановці потрясаюче враження зробила відразу сама сцена. Півколом стояла стіна з прямокутними колонами, немов колізій з високими мурами-стінами. На них чорно-білі тіні фотографій розбитого реактора. При зміні світел ця стіна виглядала немов нутро скелета динозавра, у якому починали червоним горіти деякі частини. Протяжний монотонний звук підсилював напружуючу атмосферу. Погорілий колізій ставав потім як фойє у лікарні: кожна із десяти колон поволі підносилася, таким чином відслоняючи нумеровані двері, які чекали на своїх майбутніх пацієнтів.

Коли у другій дії доля постраждалих на чорнобильській нуклеарній станції перериває нитки їхнього змного існування, ці колони опускаються додолу. У кінцевій сцені знову стояв уже скелет-саркофаг.²

Ця п'єса — це не тільки представлення ефектів радіації на працівників Чорнобиля. Це також шукання винних та повчання про нищівну силу атомної енергії. Наприкінці твору проголошують прізвища десятиох жертв-героїв Чорнобиля, серед яких — шість українців. Так, Чорнобиль є в Українській РСР. Та це майже єдина пригадка, що найбільші теперішні і майбутні жертви такі є в Україні та Білорусії. У розмові автор підкреслив, що він однаково трактує українців, білорусів чи "москалів" (його вислів), що він писав про втрати для народу, маючи на думці цілий радянський народ.

Як літературний твір, *Саркофаг* міг би відбуватися денебудь,

---

Ця тема була частиною доповіді (про сучасну літературу в Україні) автора у НТШ в Нью-Йорку у листопаді 1988 р. Ширше опрацьована тема Чорнобиля в літературі появиться у Збірнику з конференції Йоркського університету про "Гласність в Україні".

але автор твердить, що це документальна п'єса. Він розповідав, що коли у нього замовили репортажі, він вирішив, що такий великий "біль можна передати тільки в театрі, при тому у театрі мусимо бути ширими, бо брехню публіка швидко помітить".

Шукання винних

Автор спочатку вживає свого протагоніста Безсмертного для коментарів про зловживання системи, вказуючи, що вина у самій системі, яка не звертала уваги на погану роботу і низької якості матеріяли, щоб зекономити час і гроші. Та з бігом дії він почав більше цікавитися тим, щоб знайти відповідального за вилучення забезпечуючих пристроїв, що й привело до вибуху. (Режисер також підхопив цю нотку до такого рівня, що театр даром роздавав великі гудзики з написом "Хто винен?")

Цікаво, що у літературних творах тема специфічної, особистої вини більше цікавить авторів — дальших спосерігачів нещастя, ніж ближчих — з України. І так, В. Губарєв — уродженець Білорусії і сам напівбілорус, але живе у Москві, і може сприймає все з тої віддалі і точки зору. Може також ще й тому, що він справді радше журналіст, і його цікавить, щоб вказати винного, злочинця й сказати кілька моралізаторських речень громадянам.³

Атлантида чи Герніка?

Одна з перших російських поем про Чорнобиль — "Тишина каштанів" Олександра Ткаченка.⁴ Зупиняючись на кількох картинах, він добирає контрасти навіть в описі самої тиші: бачить її "силою смерти і силою життя в ній". Вказуючи на обі екстрими, що людський розум може принести, поет каже, що всі болі світу вливаються в один океан, де розчинилися і місто Сонця і Атлантида. Але він не бачить там Герніки, себто, він розділяє те, що спричиняє природа, і те, що людина. І немов на вервиці вчислює марева на картинах Боша, Брейгеля, Далі і Пікассо. У чорнобильській катастрофі його не дуже цікавить, хто завинив і яка кара має бути, а радше те, як нащадки оцінять Чорнобиль. Автор звертає увагу на людство у загальному, не займаючи спеціально ролі ні спостерігача, ні співучасника цієї події.

Точки зору в українських творах

З якої точки зору, головно відмінної від інших літератур, представлено чорнобильську катастрофу в літературі України? Можна провести спостереження, наприклад, хоча б про сам аспект винних і вини у кількох творах на цю тему.

Може найбільш подібний підхід до Губарєва має Юрій Щербак, автор документальної повісти "Чорнобиль".⁵ Він, як лікар-дослідник, подає свої спостереження, аналізує їх, підсумовує,

шукає причин і винних та описує їхню кару. І винними є немов усі, хоча вказано також на окремих осіб. Звертаючи увагу на специфічні загрози від численних атомних станцій в Україні й Білорусії, автор узагальнюючо говорить про загрозу для цілого людства, яке має останнє попередження: "...прийшли — до Чорнобиля. Прийшли до кризи віри. Прийшли до краю прірви..."⁶

Відповідальність і відсутність відповідальности

В одному з перших віршів про Чорнобиль Леонід Горлач прямо зазначає у вступі, що сам бачив, "до чого призвело недбальство та надмірна безпечність окремих безвідповідальних людей, що звикли все міряти застарілими мірками і за чий гріхи народові нашому доводиться розплачуватися і здоров'ям людей і величезними матеріальними збитками".⁷

Взагалі — це також досить подібний підхід до Губарєва, це навіть майже опоетизована версія *Саркофага*. Та Л. Горлач справді хоче "викричати болі, за зону цю...", і хоча ще молить "О квітню злий, рокований мій квітню, від України горе відведи!", у нього вже відчувається навіть досить узагальнююче почуття збірного після чорнобильського гріха чи вини. Вини зі страхом, що

лелека нам підпалить хату
за те, що пил наш лелечат скубе!
...О доле, не давай нам жити в славі,
коли не вмієм правду захистити!

Горлач переходить до концепції "правди і гріхів", у турботі, щоб "ніколи омертвілі зони нащадкам не залишити своїм..."

Героїзм і природа

Світлана Йовенко у поемі "Вибух"⁸ підкреслює "біль і мужність" тих, що боролися з аварією. (Мабуть, саме ці її слова використано як назву антології літератури на тему Чорнобиля, що появилася наприкінці 1988 р.). Поетка звертає велику увагу на дітей — не тільки рятування дітей, але виховування, щоб не були вони нацією трутнів, "Народу баласт, фарисеїв фатальних". Рівночасно страх за майбутнє, навіяний картиною про літо 1988 року: "Літо тривоги й мужності — Київ без дітлахів". Подібно відбився це і у вірші Наума Тихого:⁹

...Повік носить нам карб
тих днів, коли не стало
У Києві дітей,
дітей малих.

Картина Тихого чи, зокрема, Йовенко про відсутність дітей — емоційно недоговорена, але найбільш далекоюсяжна у турботі про

біологічне майбутнє. Тому поетка повторює, що її поема без героя, бо герой — це народ; тому вона також обурена на академіків, що оправдувалися стереотипною фразою "наука вимагає жертв". Які невидимі жертви дав народ — нагадує Ірина Мироненко,¹⁰ коли закидає, що "стаємо духовними зозулями", і ставить на одному рівні ефект розщеплення атома і пристрасті з остаточним результатом: "Отак своїй землі у душу плюнути!" Підкинення чужого, підсуненого, що відсуває солов'їв, щоб було місце зозулям, вкінці, мусить поставити питання людині "Куди ти зібрався і звідки прийшов?" Питання перед ушкодженими, в час, коли "Кінця століття вже сяга дорога, в серцях — зоря-полин, полин-трава".

Жертвами стали не тільки відомі герої та діти, але й природа, земля, а "грунт пручається, голосить..." Тому Йовенко каже науковцям творити "цивілізації портрет, що збереже незайману природу".

Мутації в природі

Мабуть, найбільш екстремний, а при тому домінуючий кількома своїми поетичними образами, вірш Наталки Білоцерківець "Травень".¹¹ У неї природа набирає позалюдського обмеження часу, у неї немов позаісторичний масштаб і перспектива:

Так, і ми перейшли цю тривожну весну,
повну сонця пекучого і променистого листу —
всіх пустельних шедрот механічно-плодючого світу,
що у цвіт заховав першопоштовхи нових мутацій —
може й людство нове з них постане колись —
після нас—
як самі ми постали колись на руїнах клітин
вимерлих яшурів.

Тут і мегачасовий підхід, і немов відсепаровання себе як учасника даної доби до ролі позачасового спостерігача, який бачить світ у космічному масштабі. Такий підхід допомагає поетці висловити не тільки далекосяжні шкідливі ефекти технологічної доби, але і її притягаючий елемент для людини. І героїні здається, що:

бачиш яшурів вільних, як коні; і шонайгарніший
повертає до тебе незрушне осмислене око —
темне око природи, пульсуючий, ваблячий клич...

Цей сюрреалістичний образ не тільки повертає мегаісторичний підхід до теми, але й надає цікаві прикмети тим яшурам-саламандрам (родичам динозаврів), що перейшли мутацію після Чорнобиля. Та яшур показаний не тільки як вільний, але й немов думаючий і також приваблюючий. А при тому все ж таки у нього

"темне око природи". Природа ушкоджена, зранена. Та у вірші є недоговорені прикмети ящура як дещо оптимістичні, бо натякають на можливість майбутности. У народному повір'ї ящур має мітичну силу і подолати вогонь, і навіть вижити в ньому. Та тут двосічне предвішування, бо ящур також може затруїти все, що тільки заторкне — чи воду з криниці, чи й майбутній овоч на дереві. Це скомплікований ящур Чорнобіля.

І коли вертольоти летять понад "сном зеленіючих нив. Підземелля далекі озиваються їм смертоносним диханням". Це — саркофаг? І тільки натяками, а не виразними картинами, немов у підтексті, поетка говорить про Чорнобиль, хоча перед очима є картини з Другої світової війни, картини жертв, жертв молоді, від чужих рук, від нацистських експериментів — у центрі Європи.

...Але хто має право на експерименти
з людьми?

чи ділки від науки,
чи безпечні службовці в чинах, комірцях, орденах,
чужоземні і власні негідники та суєслови —
повстає знову юність отруєна наша,
тихий вітер ворухить волосся дітей і старих
і засмічені сонні ліси —
попелясте волосся
батьківщини на грудях Європи.

Яке майбутнє?

Турбота за майбутнє стає ключовою для багатьох українських авторів. Воно пов'язане і з уживанням елементу часу *тепер* — як другої можливості щось ще зробити. Світлана Йовенко дивиться менш скомпліковано, з близької перспективи, сповняючи ролю тих, хто має заохочувати, закликати до дії.

Трагічний, жорстокий, нешадний, прекрасний,
НАШ ЧАС дії.

Та це не звичайна агітаторська поза чи роля. Тут рівночасно Йовенко дає ще другу функцію теперішньому часові, що має також бути випробуванням, "Це ЧАС, що глибоким промінням просвічує наше сумління". І в цім останнім рядку поеми уже досить виразно виходить на сцену ще один аспект чорнобильської катастрофи: увага на загальне, *колективне* сумління народу. Білоцерківець також натякала на це, але більше як звітуючий спостерігач, тоді як Йовенко немов стоїть посеред аварії.

Відповідальність за землю

Вірш "Зона"¹² Віктор Кордун присвятив своїй поліській землі. Нав'язуючи до передхристиянських і християнських звичаїв, він

згадує різні ритуали, а прийшовши до сьогодні, запитує "чи не зрадили ми свою землю? — ще й у горі залишили потім... Чи простиш нам, земле пречиста, що тебе прирекли на засуд?" Тут уже видно ідентифікацію оповідача чи й автора з групою, що несе колективну вину. Та при тому тут також трансцендентно передана обіцянка майбутнього:

Поки знов ця земля зцілиться,
проминуть і віки, і народи. Мушу ждати.

У вступі до повісті "Запах полину" автор Анатолій Михайленко¹³ зазначає, що "Це не повість... це — згусток мого особистого болю — батька і діда, письменника і журналіста, просто людини — болю, який ятриться на серці незагоєною ранюю". Зрозумівши його підхід, можна бути дещо здивованим, читаючи його далі твердження: "Наша вина перед занепащеною землею непростима, їй немає виправдання — в цьому хочу вас переконати".

Перенесення вини на свою групу

Одна з найбільш відомих поем про Чорнобиль — "Сім"¹⁴ Бориса Олійника. Вживаючи багато елементів народних жанрів (від голосінь до дум), він також використовує літературні засоби і архитипи української літератури, чи взагалі типові образи з української культури. В Олійника крук-ворон є шевченківський, з "Великого льоху", а драматичним героєм — "рід наш". Мова далі йде про "плем'я", що може означати світ, може бути радянський світ чи й український. Та мова є і про 1933-ий, і 1937-ий роки, і про плекання мови; мова і про предків, дідівську славу — у протизвагу сучасному атомному злочину. Отже уточнення стає ясним. І далі увага надана нащадкам, у яких уже спадковий код під впливом радіації, і тому у "світ полізуть виродки безлобі, яких ще не родив донині світ?!" А зворот до предків уже натякає на вину сучасників:

О, знали б високі, як низько падуть їх сини, —
Вони ще в колиці воліли б себе задушити!

і ворон признається: "У себе вдивись, у себе... Я — з кості твоєї і шкіри". А провина героя-роду конкретно показана, і не тільки за сучасне, але майже і за Гірошіму — за світові гріхи. Універсальне зливається із специфічним, українським — у жертвах нащадків-виродків. Але при тому немов і якимось винним є той "рід". Степан Сапеляк у вірші "Герніка Чорнобиля"¹⁵ уживає подібні образи, описуючи результати аварії. Але з самої назви уже видно, що вина тут по стороні зовнішнього чинника, себто є жертви, що не зумовлені самими пошкодженнями. Поет малює апокаліптичну картину, пов'язуючи і скитських жінок, і Гірошіму, і Чорнобиль і

Чигирин. Зі світових катастроф виділяються жертви української землі:

ЩЕЗАЄМО
без князівств
без літописців
без цвіту у лузі.

Тут бачимо зображення сучасної катастрофи на тлі минулих катастроф як світових, так і специфічно українських.

Власна вина

Серед кількох повістей на чорнобильську тему найсильнішою є "Марія з полином при кінці століття"¹⁶ Володимира Яворовського. Як тло катастрофи автор уживає спільноту, що має низькі моральні стандарти. А Чорнобиль — результат того. Та автор йде на крок далі, як тільки говорити про загальний радянський підхід до відповідальності, коли хтось інший має думати і вирішувати,¹⁷ автор локалізує її, вказуючи пальцем прямо на Прип'ять. Навіть будову атомної станції у творі зроблено за пляном місцевого інженера, українця, який запропонував новий підхід з наміром заощадити гроші при будові. При особистій, родинній, професійній та громадській детеріорації — Чорнобиль стає немов карою за сучасні гріхи місцевих людей.

Твір, який має серію одних з найбільш незабутніх картин — це поема Івана Драча "Чорнобильська Мадонна".¹⁸ Цитата з народної думи про "Бідну вдову і трьох синів" відразу натякає також на гріх неприродної поведінки, коли сини не шанують матері. Матір переходить трансформацію кількох мадонн — від мадонни атомного віку, солдатської, баби в целофані, скитської, трактористи, хрещатицької до чорнобильської. Та вина супроти неї не тільки у зниженні загальної, людської моралі. Винні також адміністратори, науковці на різних рівнях: "За мудрість всесвітню дурних академій, платим безсмертям — життям молодим..." І попри безмежний біль матері — у творі всеприсутній докір "синам" у ширшому значенні, генерації чи нащадкам "дурним справіку синами". Це закид майже історичної глупоти і такої ж вини, вини за брак традиційних моральних стандартів. Але при тому специфічну вину катастрофи, за яку не притягнули всіх, тут символічно вказано на найбільшого Ірода, якому поет відпустив порожнє місце на лаві підсудних.

Історичне пов'язання

У згаданих творах було сказано переважно про вину за Чорнобиль. А Михайленко висловив її так: "Ми всі винні..." Але він не дуже виразно говорить, чому і чим. Він закликає "Схаменіться!

Не даймо згубитися Чорнобилю в нашій непам'яті чи в нашому словоблудді — тихому лихові наших днів". Він згадує також про те, що коли евакуювали людей, то крім садиб і меблів залишали "пам'ять предків". І коли почалися крадежі ікон, виросла свідомість, що вони представляють і культурні скарби, і пам'ять. І тому почали збирати пам'ятки ще з XVI-XVII століть для майбутнього музею "Мужність" у Славутичі. Ікони — це частина історії.

Інші автори більш чи менш виразно натякають на історичні нещастя. Зовсім виразне пов'язання усіх виключно українських бід — і минулих і сучасних — помітно ударяє словами поета Богдана Стельмаха у пісні "Історія",¹⁹ в якій вичислено, і половців, і яничарів, і кріпацтво, і сталінізм, що стояли на шляху українського народу. Чорнобиль тільки більш болючо доповнює ланцюг тих нещасть:

Димом-порохами
Поміж реп'яхами
Дихає Чорнобиль
Нашими гріхами.
Ті зреклися мови,
Ті зреклися роду...
Отака історія
Рідного народу.

Коли поети можуть малювати специфічні картини винних, критики не заперечують, тільки узагальнюють проблему. Ось Іван Дзюба каже: "Чорнобильська катастрофа стала найочевиднішим і найбільшчим симптомом неблагополуччя в суспільстві... Вона ж разом з іншими тривожними чинниками поставила наше суспільство перед необхідністю знати правду про самого себе і будувати всі ланки життя на засадах людської моральності".²⁰

Те саме каже і один з науковців у повісті Ю. Щербака, й тому він бачить технічний неуспіх через зниження духовного. Так можна логічно зробити підсумок. Та поетичний вислів вказує не так на духовний, як на моральний рівень українського народу, його систему вартостей, а тому співвідповідальність чи й колективну вину за катастрофу.

Підхід українських авторів вражає майже певним психологічним синдромом історичної колективної вини за всі свої власні нещастя. І цікаво порівняти ті самі нещастя на історичному шляху, що Б. Стельмах вичисляє, з тими самими, що російський автор В. Губарєв бачить інакше. Він навіть підходить до самої чорнобильської події як до великої прислуги для світу. Він бачить її як одну із найбільших трьох подій "нашого народу" (не є ясно, кого він має на думці), з якої світ користує; подібно, два інші нещастя — навала монголів та Друга світова війна — були ситуаціями, якими "ми врятували" Європу.

Реакція на Заході

У порівнянні до авторів в Україні, українські автори на Заході мали досить відмінний відгук на чорнобильські події. Правда, Валентина Юрченко (згадуючи покуту) навіть мала дещо подібну реакцію: "О, земле рідна! Може, за покуту Тебе не знято досі із хреста".²¹ А майже у всіх інших був вияв гіркого болю і обурення на те, як люди несвідомо ставали жертвами вже навіть кілька днів після вибуху, як, наприклад, у вірші "Перше травня" Марти Тарнавської.²² Не тільки обурення, але й злість, як результат великого болю, пронизує кожний рядок серії віршів Юрія Тарнавського²³ про Чорнобиль і про радіоактивний Київ. І цікаво, що й у нього тягнеться певна історична нитка від Катерини до пострадіяційного опустілого міста. В поета лютя і біль за сучасні українські жертви. А Емма Андієвська²⁴ дещо в іншому тоні висловлює свою реакцію:

Жодних рік не вистачає на голосіння.

Жодних океанів на біль і розпуку.

Боже, за що так тяжко караєш?

Знову аспект кари, але тут незаслуженої кари. Тут кара без причини і без почуття вини (незаслуженої). Тут інакший підхід авторів, інакше трактування такого самого болю.

Порівнюючи підхід Губарева ("яку жертву ми зробили задля світу"), наприклад, з підходом українських письменників до "вини" власного народу,²⁵ приходиться на думку "рефлекс Павлова", коли пошкоджені, навіть тоді, коли вони невинні, парадоксально почуваються винними, бо на них завжди перед тим спихали вину. І так виглядає у багатьох письменників з України.

Та при цьому самокартанні українських авторів можна знайти ще й позитивний аспект: дивлячись на свою вину в історичному аспекті, можна себе побачити також в історичному аспекті. Отже, можна шукати й знаходити свою історичну ідентичність і тяглість навіть через негативний (тимчасово) для себе підхід у нещастях. Може це крок до самоусвідомлення себе як цілоти, як окремішності зі специфічними прикметами і вартістю. Колись з почуття вини за свої гріхи люди мазали голову чи чоло попелом. На попелі також відроджувалися мітичні птиці; хто зна, що на чорнобильському попелі може зійти?

---

1. Огляд твору у: Лариса М. Л. Онишкевич, "Чорнобиль у п'єсі", *Сучасність*, ч. 12, 1987, стор. 60-64.

2. Особиста розмова з режисером Володимиром Губаревим 11 лютого 1989. (У постановці твору, крім цікавого концепту самого режисера, великою частиною успіху був задум та виконання декорації Едуарда Кочергіна, гостинного мистця з театру ім. Горького в Москві).

3. У Принстонському театрі також відбувся широкий симпозіум на тему Чорнобиля та нуклеарної енергії; участь взяли В. Губарєв, Ф. фон Гіппель (фізик) та журналісти Селестин Боглен (Нью-Йорк таймс), Джонатан Шел і Фред Френдлі. Коли Губарєва запитали чи він буде писати про перший великий атомний вибух в СРСР ще 1957 року, його перша відповідь була: "А навіщо? Це було так давно, що винні вже, мабуть, і так не живуть".

4. Александр Ткаченко, "Тишина каштанов", *Новый мир*, ч. 11, 1988, стор. 190-196.

5. Юрій Щербак, "Чорнобиль", *Вітчизна*, чч. 4,5,9,10, 1988.

6. Юрій Щербак, "Чорнобиль", *Вітчизна*, ч. 10, 1988, стор. 118. Автор уживає вислів "останнє попередження" як відгук на вислів про перше попередження (яке він цитує); про небезпеку від радіації для світу, висловлену 1910 р. Володимиром Вернадським і Пієрром Кюрі.

7. Леонід Горлач, "Зона" (вірш написаний між травнем-вереснем 1986), *Літературна Україна*, 22 січня 1988.

8. Світлана Йовенко, "Вибух" (вірш написаний між травнем-груднем 1986 р.), *Вітчизна*, ч. 5, 1987, стор. 2-21.

9. Наум Тихий, "Київ. Травень 1986-го", *Київ*, ч. 11, 1988, стор. 16.

10. Ірина Мироненко, "Мамині стежки", *Дніпро*, ч. 12, 1988, стор. 2-3.

11. Наталка Білоцерківець, "Травень", *Україна*, ч. 27, липень 1987, стор.

13.

12. Віктор Кордун, "Зона", *Україна*, ч. 39, вересень 1988, стор. 5.

13. Анатолій Михайленко, "Запах полину", *Дніпро*, чч. 11,12, 1988, стор.

23.

14. Борис Олійник, "Сім", *Літературна Україна*, ч. 38, 17 вересня 1988. Назва відноситься до перших жертв, шести пожежників і Володимира Шевченка, кінорежисера першого фільму про Чорнобиль.

15. Степан Сапеляк, "Герніка Чорнобиля", *Сучасність*, ч. 7-8, 1988, стор. 15-17.

16. Володимир Яворівський, "Марія з полином при кінці століття", *Вітчизна*, ч. 7, 1987, стор. 16-139.

17. Уточнюючи вину у тому, що "Чи звикли ми, чи нас привчили, що інші думають за нас?", про почуття безпечности виразно говорить грузинський поет Рауль Чілачава, "Древлянська Ярославна з немовлям" (переклад Бориса Чіпа), *Дніпро*, ч. 11, 1988, стор. 15-20). Поет також згадує пошкоджених "Твій Едем постане із віків. Атомному Іроду не знищить гени українських козаків" (стор.20).

18. Іван Драч, "Чорнобильська Мадонна", *Вітчизна*, ч. 1, 1988, стор. 42-62.

19. Богдан Стельмах, "Історія Жовтень", 6, 1988, стор. 9. Цей вірш спопуляризований групою "Не журись!" у виконанні Віктора Морозова.

20. Іван Дзюба, "Музи не мовчать", *Вітчизна*, ч. 6, 1988, стор. 157.

21. Валентина Юрченко, "Чорнобиль", *Свобода*, 24 квітня 1987, стор. 3.

22. Марта Тарнавська, "Перше травня", там же. Вірш написаний 4 травня 1986.

23. Юрій Тарнавський, "Із циклю «Дорослі вірші»", *Термінус*, ч. 2, зима 1987, стор. 39-41.

24. Емма Андіївська, "Без шкіри — на вітрі", там же, стор. 43.

25. У львівському позацензурному журналі Т. Романюк доводить цю думку ще далі. Він пише про Чорнобиль, інтерпретуючи більш буквально ту концепцію: "І ми знову (вже вкотре!) стаємо жертвою відкуплення гріхів для всього людства..."

У книзі Ю. Липи "Призначення України", що була видана в 30-их роках у Львові, була висловлена думка, що Україна несе на собі печать відповідальности за гріхи всього людства. Що її роля завжди була і буде в прийдешньому жертвенною заради цілого світу. І що вона цією відкупленістю врешті-решт врятує світ, але при тому може втратити саму себе. Роля обрана, безумовно, не усвідомлено, а за призначенням згори, Україні присуджено нести важкий тягар, своєю долею відкупляти вселюдські злодіяння". Тарас Романюк, "Чорнобиль: відплата за вселюдські гріхи чи за національний інфантілізм", *Кафедра*, ч. 4, 1988, стор. 24.

МИСТЕЦТВО

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ

Богдан Певний

Буде надто сміливо твердити, що доба застою з сумнівної слави "героїчним реалізмом" відійшла в небуття — вона ще, наприклад, голосна на сторінках київського журналу *Образотворче мистецтво*. Все ж таки не можна переочити великі зміни, присутні в мистецтві Радянського Союзу, в тому числі й України. Вони безприкладні своїм творчим дерзанням.

Для тих, кому стійка валюта служить мірилом навіть естетичних вартостей, сучасне радянське мистецтво вийшло з дотеперішньої темряви під яскраве світло капіталізму на першому в радянській історії міжнародному аукціоні. Відбувся він у вечірніх годинах 7 липня 1988 р. у Москві під вправною орудою відомого лондонського підприємства прилюдних торгів "Садебі".

Була це найефективніша маніфестація капіталізму від передреволюційних часів у найскрайнішому його вияві з усіма нюансами бундючності прилюдних торгів старого Лондону чи Нью-Йорку, включно з численними фешенебельно нарядженими колекціонерами, що прилетіли з Америки і Західної Європи до просторої танцювальної залі великого урядового комплексу, положеного на березі річки Москви.

Двісті закордонних покупців і колекціонерів мистецтва заздалегідь заявили про намір взяти участь в аукціоні. Їх посадили у почесних передніх рядах. Інших тисячу крісел виповнили діячі культури, чиновники від мистецтва, цензори, спекулянти і справжні мистці та шанувальники мистецтва. Сотні тих, кому не стало сидячого місця, стоячи спостерігали за аукціоном зі задньої частини залі.

На продаж було виставлено 119 творів 29-ох сучасних мистців, у більшості представників так званого "нового авангарду", які ще три чи чотири роки тому були позбавлені можливості експонувати свої праці на якихнебудь легальних виставках. Тепер аукціон був схвалений Міністерством культури, яке дістало 30 відсотків з прибутку, що приніс три з половиною мільйона доларів і більш як втричі перевищив складений одномільйонний кошторис.

Розсіяні між приїжджими західними гістьми, які торгувалися з позірною байдужістю і на знак згоди підносили маленьку білу карточку, виштовхуючи ледве помітним жестом ціну мистецького твору на десятки тисяч доларів, сиділи з широко відкритими з

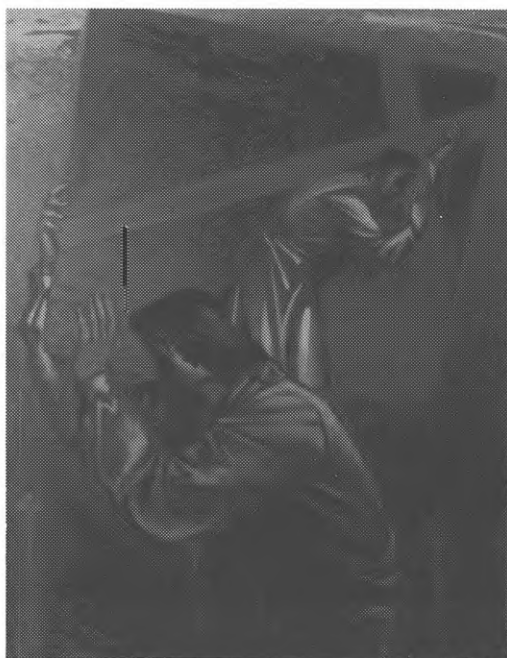
Сетрак Бароянц, *Мир тому, який входить* (олія, 1985)

подиву очима скромно вдягнені тубільці-москвичі. Вони напружено стежили за аукціонером Сімоном де Пурі, який спокійно, з великою повагою керував торгом із-за стояка на підвищеній сцені у кінці залі і оголошував ціни, які блимали над ним у п'ятьох валютах, включно з фунтами, долярами і карбованцями, на електронній таблиці. Торг був ведений не лише присутніми на залі, але також спеціальним телефонічним сполученням з Європою і Америкою та заздалегідь записаним на магнетофонну стрічку домовленням.

Кожен удар молотка зустрічали гарячі апльодисменти.

Мистець Гриша Брушкін здивовано спостерігав запал швидкого торгу, який виштовхнув ціну однієї з його картин *Фундаментальний лексикон* до 416 тисяч доларів, рекордно високої ціни за твір сучасного радянського мистця. Велетенський, зложений з панелів твір Брушкіна, виповнений зображеннями монументальних радянських скульптур, які були популярними за його дитинства, був куплений анонімним покупцем. Шість картин Брушкіна, продані впродовж вечора, принесли разом 865 тисяч доларів. Так як інші мистці, Брушкін, якого лише декілька років тому турбувала міліція після того як він приймав чужинців у своїй тісній майстерні на вулиці Горького в Москві, дістане 60 відсотків з продажі. З того він одержить 10 відсотків у чужинецькій валюті, а 50 відсотків у спеціальних золотих карбованцях, які ціняться п'ять разів вище від звичайних. Один звичайний карбованець офіційно міняють за один долар і шістьдесят центів.

Найвищу ціну на вечорі, 567 тисяч доларів, заплатив Давид Джуда, власник лондонської галерії, за *Лінію*, абстрактну олійну

Олександр Бородай, *Картини* (олія, 1988)

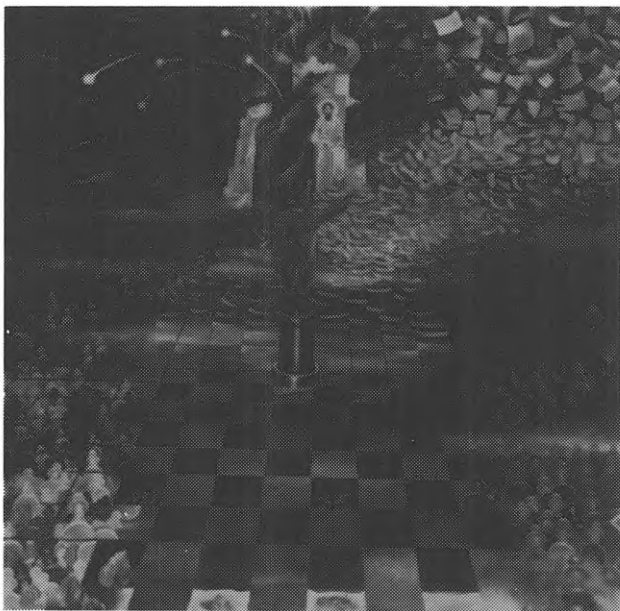
картину Олександра Родченка, створену мистцем 1920 р. Родченко, праці якого високо ціняться на Заході, помер 1956 р.

Дон Голдрєєр, колекціонер з Нью-Йорку, заплатив 9,081 долар за картину Іри Нахової та 7,946 доларів за картину Сергія Волкова. Голова аукціонного підприємства "Садебі" Альфред Таубман купив картину Лідії Кабакової *Відповіді експериментальної групи* з серією імен і заяв, написаних на великому полотні, за 37,840 доларів і обіцяв подарувати її майбутньому музеєві сучасного радянського мистецтва.

Деякі покупці нарікали, що ціни були вищі від ними сподіваних і були штучно підбиті новизною аукціону, в тому мовчазним бажанням підтримати "гласність" радянської культури, заведеної Горбачовим.

"Наслідки перевищили усякі сподівання", — заявив граф Гаврі, директор "Садебі", яка дістане 10 відсотків з прибутку, але плянує пожертвувати 2 відсотки на Радянський культурний фонд — установу, засновану з наміром підтримки мистецтва.

Після закінчення аукціону натовп репортерів і доброзичливців майже зім'яв тендітного бородатого Брушкіна і його дружину

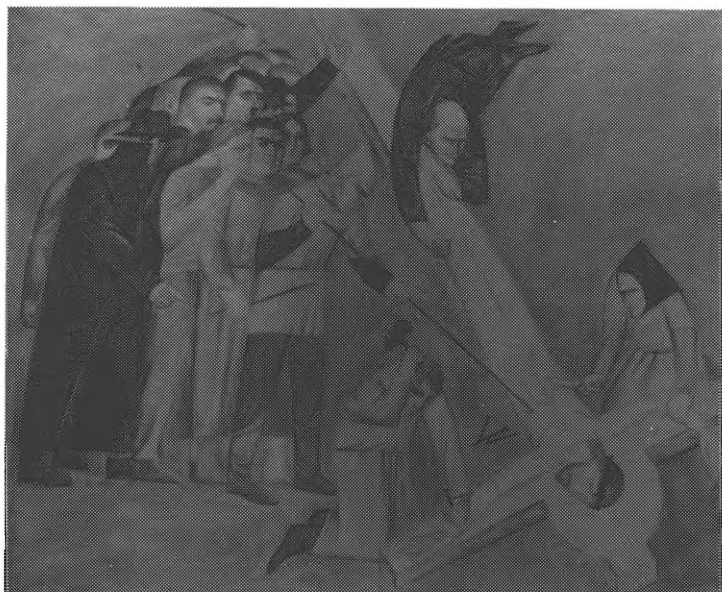
Анатолій Гайдамака, *Діалог* (олія, 1988)

Алісу. Люди втискали в руки Брушкіна каталоги аукціону з репродукцією частини його картини *Фундаментальний лексикон* на обгортці з такою ж швидкістю, з якою він встигав поставити на них свій автограф.

Мистці, учасники аукціону, заробили суми грошей, що перевищували їхню уяву, але декому з них важливішим від розголосу за кордоном і грошової винагороди було довгоочікуване визнання їхнього мистецтва.

*

Завдяки надзвичайному успіхові аукціону, чиновники Міністерства культури в Москві зробили несподіване для себе відкриття — окрім пропагандивних властивостей, тобто матеріальних видатків, мистецтво може бути джерелом не абиякого прибутку. Цінне це відкриття для них особливо тим, що продаж мистецьких об'єктів за кордоном може принести доплив чужоземної стійкої валюти, так потрібної для успішного існування соціалізму. Лихо в тому, що проблему почали розв'язувати люди, звиклі до тоталітарного ладу, для яких скрайній прояв капіталізму, до речі, поза законом у США, монополія, виявився найзручнішим.

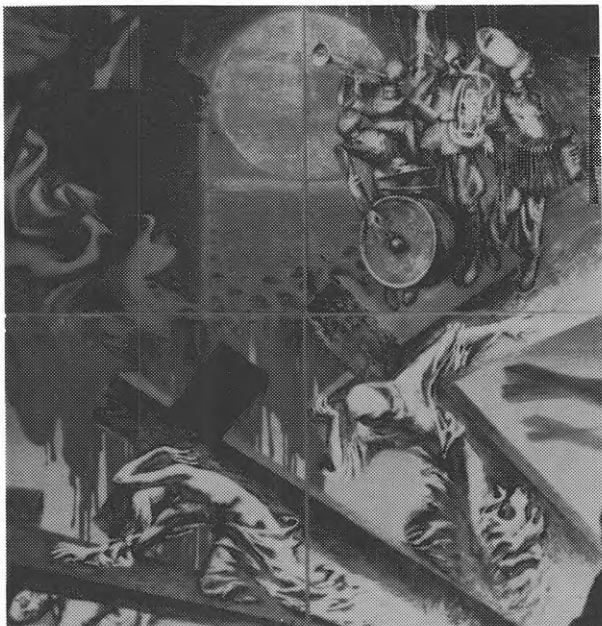
Петро Гончар, *Розп'яття* (темпера, 1988)

У наслідок домовлення про спільну торгівлю мистецькими творами, підписаного 9 січня ц. р. уповноваженими Міністерства культури і Спілки художників СРСР та нью-йоркським торгівцем творами мистецтва Едвардом Нахамкіном, тисячі радянських мистців будуть мати змогу продавати свої твори у галеріях США.

За тим домовленням Спілка художників пропонуватиме окремим своїм членам зробити контракти з Нахамкіном, який буде керувати гуртівнею мистецьких творів з Радянського Союзу і продавати їх за посередництвом окремих торгівців по всій Америці. Умови контрактів будуть різні і відрізнятимуться один від одного, праці будуть оцінювані, починаючи від тисячі доларів, а ціни будуть підбиті і від 30-ти до 70-ти відсотків піде для одержання прибутку і покриття витрат. Мистець отримуватиме свою частину з виторгу в стійкій валюті, а частину в карбованцях, з чого він буде платити "прогресивний податок" до 80-ти відсотків.

Спілка художників СРСР об'єднує понад двадцять тисяч малярів і скульпторів, а її генеральний секретар Таїр Сахплов плянує використати прибуток з продажу мистецьких творів в Америці на купівлю кращої якості мистецьких матеріалів для своїх членів і будівлю нового приміщення на виставки.

Сам Нахамкін прибув до США в 1975 р. з Риги, столиці Латвії,

Юрій Левченко, *Це ваш час і влада темряви* (олія, 1988)

де був професором математики у місцевому політехнічному інституті. В США він почав торгувати творами мистецтва новоприбулих емігрантів, зокрема Михайла Александрова, Іллі Когана, Юрія Красного, Ернста Нсізвесного, Симона Окстейна, Ігоря Туліпанова, Олега Целкова, Михайла Шемякіна та інших. За короткий час успішної діяльності зумів відкрити три галерії в Нью-Йорку і дві у Сан Франсіско, що носять його прізвище.

З нагоди підписання домовлення відбулася пресова конференція у відкритій цього ж дня новій, четвертій з черги, мистецькій галерії Нахамкіна в Нью-Йорку, приміщеній на Медісон авеню біля 80-ої вулиці у фешенебельній частині Мангеттену. В новій галерії чергуватимуться виставки сучасних радянських мистців з виставками творів минулого, позичених здебільша з радянських музеїв. Відкрита перша виставка мистецтва минулого складається з праць російських мистців XVIII і XIX століть, позичених з Російського державного музею в Ленінграді та музеїв Пушкіна і Тропініна в Москві.

На пресовій конференції радянські чиновники хвалили домовлення, називаючи його "мистецьким мостом" між двома країнами — США і СРСР, і висловили надію, що воно принесе потік

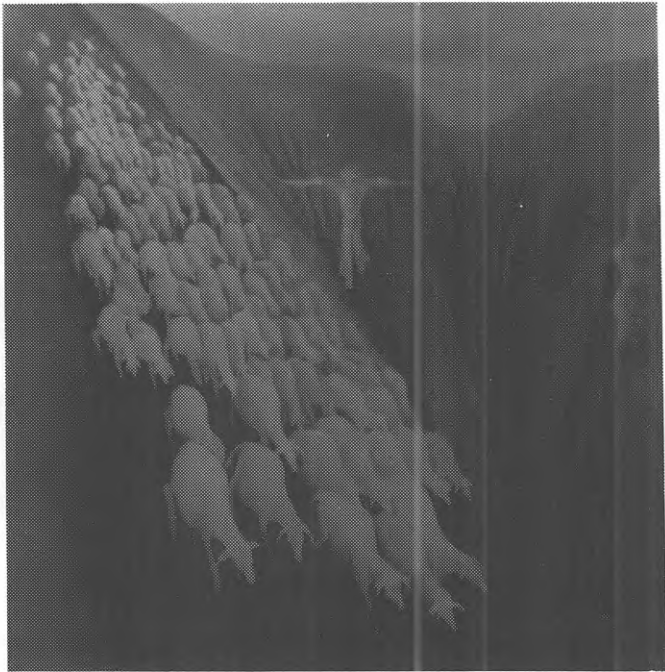
Микола Малишко, *Доля* (олія, 1988)

твердої валюти для Міністерства культури СРСР, Спілки радянських художників і для окремих радянських мистців.

"Ми зацікавлені розширити наш експорт до Сполучених Штатів, включно з мистецтвом, — заявив Євген Кутовий, чиновник амбасад СРСР у Вашингтоні, і додав: — але ми дивимося не лише з економічної точки зору, але й з культурної. Завдяки цьому спільному почині американський народ буде мати змогу познайомитися з сучасними радянськими мистцями".

Кореспондент газети *Нью-Йорк таймс* Даглас МекГілл провів ряд інтерв'ю з особами, близькими до мистецької торгівлі США і СРСР, що і описав у своїй статті "СРСР призначає торговця в США для своїх мистців" (*Нью-Йорк таймс*, 10 січня 1989): "Концепція розширення зовсім логічна з торговельного погляду. Але мистці заслуговують бути трактованими індивідуально і щоб дивитися окремо на мистецтво кожного з них. Якщо цього немає, то ми тут можемо з таким самим успіхом торгувати взуттям", — заявив МекГіллові торговець творами мистецтва Філіс Кінд, відповідальний за організацію кількох виставок творів сучасних радянських мистців у новій нью-йоркській ділянці СоГо, що швидко розвивається.

Деякі радянські мистці кажуть, що нове домовлення, здається, ще більше ускладнює вже і без того "візантійську" систему грошової винагороди радянських мистців, які продають свої праці західно-

Лариса Міщенко, *Відбиття* (олія, 1988)

європейським і американським торговцям і колекціонерам. Однак радянські чиновники від мистецтва запевнили, що домовлення не в'яже їх виключно з Нахамкіном.

"Я знаю досить багато мистців, які не хочуть, щоб їх репрезентував Нахамкін, — сказав МекГіллові у телефонічному інтерв'ю з Москви Іван Чуйков, мистець, продаж праць якого західноєвропейським колекціонерам постійно збільшується. — Я не думаю, що це добра ідея. Ми вже маємо організацію, яка діє серед нас. Завжди краще мати прямиий контакт і якнайменше посередників, тому що кожний посередник хоче отримати пайку".

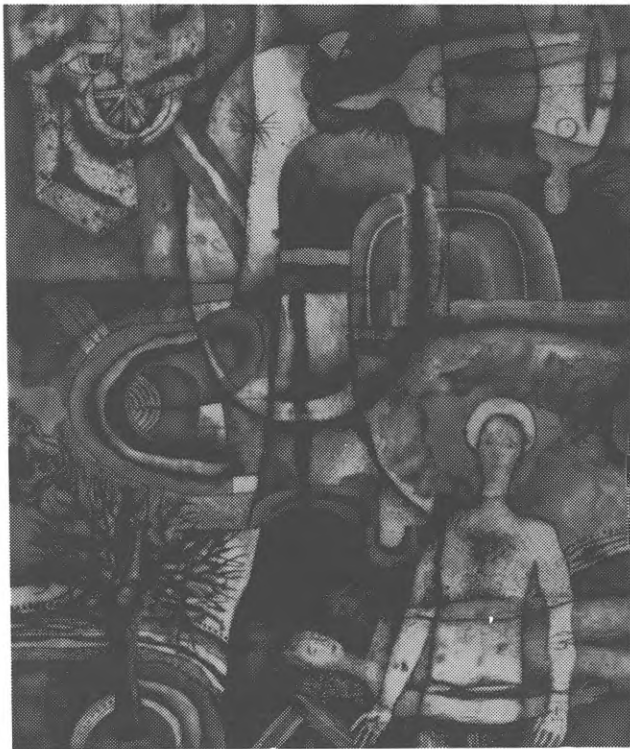
Які перспективи участі у цьому домовленні мають українські мистці?

До цього часу я не бачив їхніх творів на жодній виставці, організованій Нахамкіном!

*

Це стільки нового про матеріальну сторону "гласности" і "перебудови". Є ще інша сторона — духовна. Власне з цієї сторони

Дмитро Нагурний, *Осіннє послання* (темпера, 1987)

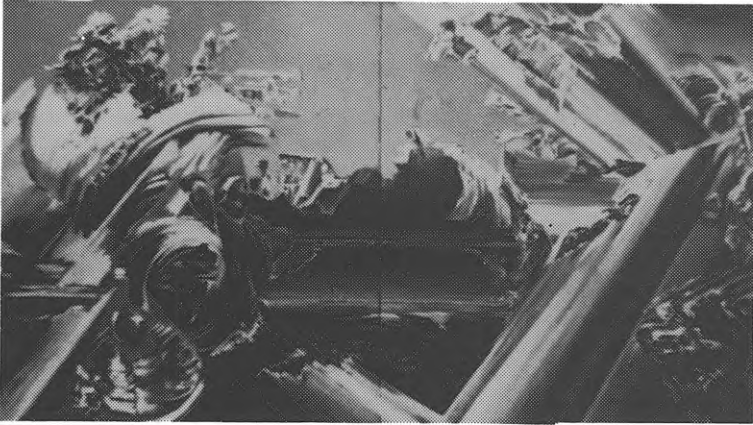
для нас сприятливіші новини. Маю на увазі виставку "Діялог через віки", яка відбулася в червні-серпні минулого року у Київському політехнічному інституті з нагоди 1000-ліття Хрещення України. Виставка була організована на громадських засадах Міністерством культури України, Українським фондом культури і Київською організацією Спілки художників України. У виставці взяли участь Олександр Бабак (н. 1957), Олександр Балакін (н. 1957), Сетрак Бароянц (н. 1957), Яна Бистрова (н. 1966), Володимир Бовкун (н. 1951), Леонід Богінський (н. 1947), Олександр Бородай (н. 1946), Володимир Будінков (н. 1947), Василь Василенко (н. 1949), Наталія Вітковська (н. 1959), Олена Володимирова (н. 1945), Анатолій Гайдамака (н. 1939), Наталія Герасименко (н. 1957), Олександр Гнилицький (н. 1961), Петро Гончар (н. 1949), Валентин Гордійчук (н. 1947), Віктор Григоров (н. 1939), Леся Довженко (н. 1948), Олександр Дубовик (н. 1931), Олександр Дяченко (н. 1956), Олександр Животков (н. 1964), Володимир Ісупов (н. 1939), Неллі

Володимир Пасивенко, *Загибель цивілізації* (олія, 1971)

Ісупова (н. 1939), Костянтин Косаревський (н. 1955), Ернест Котков (н. 1931), Святослав Коштелянчук (н. 1955), Людмила Красюк (н. 1950), Ніна Лапчик (н. 1960), Яким Левич (н. 1933), Юрій Левченко (н. 1956), Іван Литовченко (н. 1921), Марія Литовченко (н. 1927), Юрій Луцкевич (н. 1934), Микола Малишко (н. 1938), Петро Малишко (н. 1941), Іван Марчук (н. 1936), Володимир Марусенко (н. 1947), Олександр Миловзоров (н. 1938), Олександр Мельник (н. 1949), Дмитро Нагурний (н. 1946), Володимир Недайборш (н. 1956), Володимир Пасивенко (н. 1939), Євген Петренко (н. 1946), Володимир Протас (н. 1954), Володимир Прядка (н. 1941), Олексій Редько (н. 1948), Валентин Реунов (н. 1939), Костянтин Реунов (н. 1963), Віктор Рижих (н. 1933), Юлій Синкевич (н. 1938), Тіберій Сільваші (н. 1947), Олег Тісол (н. 1960), Ілля Толкачов (н. 1944), Тамара Турдієва (н. 1944), Василь Химочка (н. 1950), Марина Хусід (н. 1956), Віталій Шишов (н. 1951) та Сергій Якутович (н. 1952).

Як видно з поданих тут років народження, все це молоді люди. Більшість з них народилися вже у післявоєнні роки. Учасники виставки порушують ряд питань, які турбують нашого читача. На велику частину з них дає відповідь Анатолій Марков, автор вступного слова до каталогу виставки, тому наводимо його тут без змін:

Євген Петренко, *Композиція* (олія, 1988)

Цього року світова і вітчизняна громадськість відзначатиме 1000-ліття хрещення Русі. Для переважної більшості радянських людей це релігійне свято передовсім спогад про наші духовні витoki, оскільки християнська культура прилучила наших предків до культурних традицій Стародавнього Сходу, Греції, Риму, зробила для них близькими й зрозумілими досягнення тогочасної філософської, мистецької, наукової думки.

Все добре, людяне, мудре в християнській культурній традиції зовсім не чуже душі і розумові сучасного художника. В мозаїках Равенни й Києва, фресках Рима й Новгороду він шукає витoki свого бачення світу й своєї людської тривоги за його долю.

Розгорнута в залах Київського політехнічного інституту виставка "Діалог через віки" свідчить про безперерваність гуманістичних, громадянських і патріотичних традицій від часів Нестора, автора "Слова...", Милонєга і Алімпія до наших днів.

Для багатьох відвідувачів виставки несподіванкою буде значна кількість творів, написаних на євангельські й взагалі біблійні теми. Мовляв, релігійності в нашому, переважно атеїстичному, суспільстві не так вже й багато, а тут раптом — хрести, церкви, "святі", "релігійна" символіка і міфологія. Проте не варто поспішати з висновками. Краше ще раз пройти цими залами і уважно придивитися, що саме стоїть за тими незвичними для нашого мистецтва сюжетами. Самої "релігійності" тут не більше, ніж, скажімо, у залах Ермітажу, де експонуються картини майстрів Відродження. Для художників Нового часу християнська символіка стала випробуваною й зручною (в міру своєї загальної доступності) формою відтворення ряду вічних мотивів. В усіх тих випадках, коли біблійний текст будить душу і совість свого читача, розвіює наївні ілюзії щодо особистого благополуччя в цьому далеко не благополучному світі, він близький і зрозумілий кожному

з нас. Вічна книга, хоч і не скрізь прочитується тепер з однаковим інтересом, зберігає для нас значення "першоджерела" нашої духовної культури. Це ж саме можна сказати й про інші пам'ятки християнської культурної традиції. Подібна думка досить чітко прочитується, наприклад, у картині А. Гайдамаки *Відлуння*. Луни соборових дзвонів трансформуються в його уяві у образи книжок, картин і архітектурних споруд.

Ще раз і ще з більшою силою думка про вічну цінність культурної спадщини нашого минулого прозвучала в картині Д. Нагурного *Євхаристія*. Дивлячись на цю сповнену космічної, міфологічної і культурно-історичної символіки композицію, ми й справді причащаємось до краси і мудрості древнього мистецтва й починаємо думати про ті шляхи, що, як говориться в фільмі Т. Абуладзе, ведуть людей "до храму", тобто до доброти, совісності й одухотвореного життя.

Як це не дивно, в сучасному мистецтві є чимало типологічно подібних рис з древнім мистецтвом, йдеться не про деякі очевидні запозичення, не про інтерес сучасного художника до свосередних принципів давньоруського декоративізму та монументалізму (що, до речі, проявилось в чудових емалях О. Бородая, gobеленах І. Литовченка чи батиках Н. Лапчик). Йдеться про певну подібність духовних шукань двох дуже далеких у всіх інших відношеннях епох. Нам зараз важко уявити всі ті причини, що змусили наших далеких предків сконцентрувати свою увагу на духовно розвинутій особистості, побачити в ній свій ідеал, незаперечну суспільну цінність. Це ж саме відбувається тепер з нами. Сучасному художнику, як і митцеві Київської Русі, очевидна марність усіх діянь людини на цій землі, якщо вони не зіперті на справжні моральні цінності. Чимало творів цієї виставки нагадують нам про небезпеку відставання еволюції моралі, доброти, милосердя від навальних темпів розвитку економіки й матеріальної культури (*Пересторога* І. Марчука, *Обличчя війни* С. Якутовича, *Мотоциклісти* В. Будникова, *Атомна Єва* О. Балакіча, скульптурні композиції О. Редька). Це — твори-попередження, картини-антиутопії, взірці нової за своїм тривожним духом публіцистики мистецтва.

Кілька слів про самих учасників "Діалогу через віки". Його організаторами стали художники, що брали участь у виставці "Погляд", яка експонувалась у цих же залах навесні 1987 року і викликала живий інтерес не лише в нашому місті і країні, а й далеко за її межами.

Усіх запрошених цього разу до співучасті авторів, попри всю несхожість їхніх творчих індивідуальностей, об'єднує відчуття необхідності оновлення образної мови мистецтва. З цього погляду виставка "Діалог через віки" може виявитися багато в чому несподіваною для багатьох її відвідувачів. Поруч із звичними за своїм художнім мисленням творами тут експонуються чимало сюрреалістичних і абстрактних композицій, робіт умовно-декоративного, притчевого чи міфологічного плану.

Інакше кажучи, в багатьох випадках йдеться про мистецтво, розвиток якого до недавнього часу штучно стримувався догматичними приписами й просто шляхом адміністративних заборон. Звичайно, це не був

"підпільний" живопис чи якась "нелегальна" графіка, але багато хто з виставлених тут художників, починаючи в похмурі роки застою свою боротьбу за право відтворювати реальність в умовних формах (а найчастіше йшлося саме про це), добровільно прирікав себе на самотність у стінках власної майстерні. В такій важкій атмосфері заборон, підозри, недовіри створювались живописні філософемі І. Марчука, абстракції О. Дубовика та Є. Петренка, гіперреалістичні візії В. Пасивенка, О. Бароянца та А. Гайдамаки, ліричний експресіонізм К. Левича, умовно-декоративні коляжі В. Коткова, метафоричний живопис О. Бородая, Г. Неледві, Ю. Левченка. Вони прийшли на виставку із зрілими творами, проте далеко не всі з них можуть розраховувати сьогодні на загальне визнання своїх досягнень. Такий розрив між новаторськими шуканнями митців і смаками масового глядача — сумна спадщина часів застою у галузі естетичного виховання.

Експозиція "Діалогу" змушує нашого "середньостатистичного відвідувача" відмовитись від деяких давно вже застарілих поглядів. Наприклад, від досить поширеної думки, ніби безпредметне мистецтво взагалі нічого не означає і твориться лише заради розваги нудьгуючих снобів. Виставка засвідчує: сучасна світоглядна й духовна проблематика розробляється в наші дні не лише засобами традиційного живопису. Свій підхід до внутрішнього життя людини знаходять і автори сюрреалістичних та абстрактних творів. Незвичність їхніх умовних форм викликана прагненням художників зазірнути в неусвідомлювані нами глибини емоційно-образного сприйняття й мислення, яке ми найчастіше називаємо просто підсвідомістю. Їх цікавлять ті психічні стани, які домінують в емоційному житті людини і мають величезний, хоча й не фіксований розумом, вплив на всі форми її діяльності, в тому числі й на художню творчість.

Одним із найактивніших підсвідомих імпульсів, що сильно впливає на сучасне образне мислення, є стресове почуття тривоги й перенапруги, що виникає у точках дотику особистості й оточуючої її реальності. Агресивні абстрактні фантазмагорії Є. Петренка несуть в собі виразне відлуння неспокою нашого віку, що починає вже усвідомлювати свою внутрішню дисгармонійність і з острахом дивиться на ним же породжені величезні динамічні сили, які в будь-яку хвилину можуть вийти з-під контролю розуму. У шокує вибуховому світі його живопису панує зрозуміла кожному з нас недовіра до простих і статичних форм, до гармонійного й ідилічного мислення.

Тривожним і агресивним мотивом експресивного абстракціонізму Є. Петренка та П. Малишка протистоять на виставці музично ясні, урочисто сяючі полотна О. Дубовика. Вибухи творчої енергії "підкірки" породжують в його живописі не лише потоки химерних образів. Вони активізують і розум художника, який підкоряє стривожену яву законам геометричної гармонії з її чіткою симетрією і упорядкованими тіннями задумливих поетичних метафор, в ньому віють вітри хоральної музики.

Давньоруська художня традиція, як твердить академік Д. С. Лихачов,

не дозволяла авторів вільно вносити у свої твори казкову, міфологічну, літературну фантастику". Сучасні художники Києва у своєму розумінні художньої умовності пішли значно далі своїх давніх (і зовсім "недавніх") попередників, — аж до сюрреалістичних фантазмагорій. Такі твори багато в чому подібні до наших сновидінь. І в принципі вони мають для нас таке ж психологічне значення, як і сни: перш ніж розум усвідомить, що саме непокоїть його наяву, в реальному житті, наша, як говорив І. Франко, "сонна уява" невтомно малюватиме перед внутрішнім зором фантастичні образи ще незрозумілих для нас і тому загадкових станів і переживань. Сюрреалізм — це сучасна казка в живописі, це картини-сновидіння, образи мрій і тривожних марень. І за всім цим ховається думка, що розкривається глядачеві як осяяння й прозріння. На виставці є кілька чудових фантастичних узагальнень (*Фонтан у саду самотності* К. Реунова, *Фрагмент* О. Тістола, *Земні втілення* С. Бароянца, *Сон (Пам'яті матері)* В. Пасивенка, *Таїна Марії Хусід*). Виставка "Діалог через віки" зібрала групу різних за своїм творчим рівнем, спрямуванням і навіть віком (від студента до академіка) художників. Ми вже говорили про їхній спільний інтерес до духовних традицій давньоруського мистецтва і про їхню готовість розвивати гуманістичні мотиви своїх попередників у наші дні; говорили й про властиве всім їм прагнення оновити образну мову сучасного мистецтва України. Це теж важливо. Але варто було б зазначити й те, що ці художники — небайдужі люди. Виставку було створено всього лише за місяць. І, зрозуміло, — на тому величезному патріотичному ентузіазмі, з яким її учасники поставились до самої ідеї відзначити важливу віху в історії нашої східнослов'янської культури і державності не офіційним заходом, а саме самостійною ініціативою художньої громадськості.

Багато робіт було написано спеціально для "Діалогу" на, так би мовити, "неофіційне" замовлення — замовлення часу, пам'яті, історії. Частина представлених картин, малюнків, пластичних творів буде передана авторами Українському фонду культури для майбутньої Української національної галерії.

Організатори цієї виставки мали можливість переконатися, з яким величезним розумінням сприйняли голова президії Українського фонду культури поет Б. І. Олійник і його колеги ідею організації художньої виставки на громадських засадах, з якою готовістю допомагали вони художникам втілити свій задум у життя. Таке вдале починання розкриває великі можливості співробітництва різноманітних груп творчої інтелігенції Києва з новоствореним на Україні Фондом культури.

СМЕРТЬ НЕСКОРЕНОГО

Валеріян Ревуцький

17 січня в Нью-Йорку на 94-му році життя помер видатний український актор, режисер і педагог Йосип Гірняк. З його смертю відійшов останній член провідного чоловічого складу "Березоля", керованого Лесем Курбасом, де він ділив свої успіхи з такими визначними майстрами сцени як Амвросій Бучма, Маріян Крушельницький, Олександр Сердюк, Данило Антонович. Але життя його склалося цілком інакше, ніж цих його колег. Засудивши творчу діяльність Курбаса, вони залишилися далі працювати в театрах на Радянській Україні. Йосип Гірняк не зрікся свого вчителя, був заарештований, провів шість років у таборі Далекої Півночі, повернувся знову на українську сцену, а відтак на еміграції популяризував ідеї свого вчителя і працював у театрі так довго, як дозволяли обставини.

Але лише працюю в театрі як актор і режисер Гірняк не обмежився. Ще у Львові зі своєю дружиною Олімпією Добровольською він заклав театральну студію, що потім діяла з великим успіхом у Західній Німеччині (1946-1949) та в США (1949-1951), а пізніше частково під назвами Український театр в Америці (1953-1957) та Театр Слова (1957-1964). Він писав численні статті (і не тільки пов'язані з діяльністю "Березоля"), начитав платівку з творами В. Стефаніка і О. Вишні та при енергійній діяльності письменника Богдана Бойчука видав свої цінні *Спомини* (1982) про історію "Березоля" без фальшування фактів, недомовлень і перекручень.

Спомини Гірняка висвітлюють не тільки факти історії "Березоля". В них він подав ряд театральних подій, які ще й до цього часу промовчуються "по тому боці". Так, Гірняк детально оповів про Театр Українських Січових Стрільців. Ніде в публікаціях не згадується про це цікаве явище — ансамбль талановитих акторів, майстрів надзвичайної пластичності й багатогранности, що вільно почували себе і в народній побутовій українській мелодрамі, і в репертуарі перекладних авторів, а для молодих акторів, як Гірняк, були чудовою школою.

Окрему сторінку у *Споминах* Гірняка становить період праці українського театру в 1919-1921 рр., що теж фальшується "по тому боці". Наприклад, нічого не згадується, що Новий Львівський театр давав вистави у Проскуріві під опікою начальної команди УГА. *Спомини* подають також правду, що Театр ім. Франка організований у Вінниці за підтримкою начальної команди УГА, що його

керівник Гнат Юра вітав 1920 р. Симона Петлюру з польським військом, а потім, перебуваючи у Черкасах, 1921 р. провадив театр за допомогою української кооперації, створеної за часів Директорії. Дуже мало й досі згадується про Театр-Студію ім. Франка, що відокремилася від основного складу Театру ім. Франка, не погодившись з "консервативною" лінією Гната Юри.

Частина *Споминів* присвячена другові Гірняка Остапові Вишні і дає широкий матеріал до біографії письменника періоду його заслання. Фактично цей розділ розповідає про долю будь-якого "зека" (засланого), людини затисненої в клішах НКВД, але якщо й щасливо випущеної з тaborу, то гостро обмеженої в правах людини, ігнорованої багатьма колишніми знайомими й друзями. Проте, все таки серед колишніх знайомих знайшлися й ті, що не побоялися увійти в контакт з Гірняком після його звільнення і навіть турбувалися (як, наприклад, Олександр Довженко) про повернення повного правового статусу для нього.

Центром *Споминів* залишається опис невпинної, розгнужаної кампанії проти Курбаса, показаної в "crescendo" з кульмінацією візити Курбаса до партійного інспіратора її Павла Постишева, а потім "судом" над ним на спеціальному засіданні Народного Комісаріату Освіти 5 жовтня 1933 року. Сталося насправді, волею Провидіння, чудо. Доля судила Гірнякові бути першим об'єктивним оповідачем справжньої історії "Березоля" і до того ж тією особою, що була улюбленим актором Леся Курбаса.

Чому Гірняк став улюбленим актором Курбаса?.. Він, як актор, мав у своєму органічному таланті нахил до гіперболізації у підкресленій ході, жестах, інтонаціях. Саме система акторського перетворення, створена Курбасом, являла, по суті, гіперболізований стиль. Тому вона знаходила в індивідуальності Гірняка плідний ґрунт. Він же мав цілковите довір'я до Курбаса-режисера і ставив собі за мету якнайкраще реалізувати задум, отриманий від нього, шляхом кропітливої, наполегливої праці над собою, шукаючи вже далі інтуїтивно, без режисера, того, що Курбас хотів від нього. От тому й шлях Гірняка у "Березолі" (та й поза ним) — це ряд яскравих сценічних образів. Пригадується, коли автор цих рядків показав знайомому професорові англійської літератури кілька знімків Гірняка в різних ролях, він сказав: "Яка різноманітна галерія сценічних образів!".

У "Березолі" Гірняк зіграв понад 30 ролей, з них п'ять у драмах найвизначнішого українського драматурга першої половини ХХ століття і сталого співробітника Курбаса — Миколи Куліша. До останнього Гірняк завжди ставився з великим пієтизмом. Тому дозволяю собі маленький відступ про першу появу драматурга в "Березолі". В листі до автора з 4 лютого 1955 р. Гірняк оповів, що, приїхавши до Києва на виставу своєї драми

Йосип Гірняк (1895-1989)

"Комуна в степах" у "Березолі", Микола Куліш не заходив за сцену, бо нікого не знав з акторів театру і дивився на виставу як звичайний глядач. Стиль вистави виявився таким новим і несподіваним для нього, що він вирішив передумати все побачене на самоті і, не заходячи за сцену, виїхав відразу до Харкова, і тоді всі були вражені його поведінкою.

З ролей Гірняка у драмах Куліша заголовна роля в "Мині Мазайлі" стала його найулюбленішою. До неї він повертався двічі поза "Березолем". Одночасно ця роля стала чи не найкращою ілюстрацією системи перетворення Курбаса, де було досягнуто актором поєднання психологічної правдоподібності характеру з інтелектуальними творчими атракціями режисера і в результаті поставав символ міщанина, гротескове засудження обивателя, що робив спроби здобуття своєї слави. Зберігся талановитий опис

Неллі Корнієнко¹ про Гірняка в ролі Мина Мазайла, записаний, поза всяким сумнівом, від очевидця тієї вистави у "Березолі"... Скинувши піджака й спустивши штани, Гірняк-Мина залишався лише у спідній білизні, але з форменним картузом чиновника на голові. Переконавшись, що це не є справжній Мазєнін, він раптом зривав з ліжка накривало, загортався в нього на зразок римського патриція і металевим голосом виголошував: "Товаришу Мазєнін, добридень!" Але раптом нова зміна: "Кого я бачу, пане Мазєнін!" і він вже фігурує у фрак, веде під руку свою "царицю" Мазайлиху крізь стрій кавалерів і дам, що перед ним розступаються, хоч він сам плутається у шлейфі дружини. Але тут нова зміна. Фрак в сучасній дійсності не є в моді. Покривало летить на підлогу. Гірняк-Мина натягав на себе зворотньою стороною свого піджака з засмальцьованою підкладкою, підперізувався ремінцем від штанів поверх піджака, так що щось нагадувало комісарську шкіряну куртку, і, погрожуючи, виголошував: "Слухайте, ви випадково не Мазєнін?" З почуттям зверхності кидає до представника влади: "Так, я — Мазєнін!" і офіційним тоном: "Ваші документи, громадянине!" Раптом — нова зміна. На нього "звіром" подивився той, кого ім'я він звик промовляти лише пошепки. І Гірняк-Мина відчиняє двері і з приниженням, вигнувши зад, солодко говорить: "Вибачте, прошу, в ці двері, товаришу Мазєнін!" А далі, прочитавши про себе в хроніці часопису, з чарівним недбальством читає: "На прийомі були Вішньов, Спаський, де-Розе, Мазєнін", де особливо підкреслює Вішньова й де-Розе, як щось приємно пахуче... В останньому акті Гірняк-Мина надівав на вішак свій старорежимний піджак і вів діалог, сховавшись за вішаком. Пустопорожнє єство невдалого "губернатора" виявлялося в піджаку, що висів на вішаку...

Після Мазайла, коли говорити про інші ролі Гірняка, була ще сила акторських досягнень, включно з Чирвою Козирем у "Диктатурі" Івана Микитенка та трагічно-гротесковою постановою маклера Зброжека у "Маклені Грасі" Куліша. Безперечно, були й акторські досягнення у таборовому театрі Далекої Півночі, повторив він свого Мину Мазайла у Львівському оперному театрі ("блискуче",² за висловом В. Блавацького) і, нарешті, в зовсім інших умовах створив Мамаю в ревію І. Алексєвича (І. Чолгана). "Мого Мамаю недооцінила критика", — сказав Гірняк одного разу авторові цих рядків. Мамаю Гірняка — це наскрізь синтетичний образ, в ньому брєнять частина примітивного консерватизму Кума з "Народнього Малахія", малоросіяність Мина Мазайла, трагікомізм маклера Зброжека., але це ще не все. Сатиричність Мамаю Гірняка знаходить не тільки відштовхуючись від драм Куліша, він звертається й до старовинного вертепного дійства. Як сильно не засуджується його Мамаю за наївний український трагікомізм з ледарством тупого обивателя, в Мамаєві брєнять і риси героїчного Запорожця з вертепного

дійства. Він не вагається демаскувати Янгола Миру, ні закрутити шнур на шії Смерти.

В "Березолі" Гірняк не був режисером. Волів бути актором. Обставини таборового життя на Далекій Півночі кинули його в режисуру. Проте знайомство з цією ділянкою було плідне. Поза численними виставами в Чібію на Півночі, він перший на українській сцені режисерував "Гамлета" Шекспіра у Львівському оперному театрі 1943 р. і там же ставив драми Гольдоні, Лесі Українки, Ю. Косача і скінчив "Ревізором" Гоголя. Безперечним досягненням його як режисера були інсценізації за Хвильовим — "Мати і я" та "Зайві люди", де він, ідучи за автором, показав "українську психіку в тому вигляді, якого вона набула під впливом російського більшовизму".³ В постановці ревію в Театрі-Студії він не мав труднощів, бо мав перед собою вже досвід гри у цьому жанрі в "Березолі". Але це не було жадним епігонством. Скорше тут слідував зразком цього жанру на сценах Західної Європи.

Під час праці у Львівському оперному театрі Гірняк (разом з Добровольською) виявив і свої педагогічні здібності. Практичним наслідком його педагогічної діяльності була вистава "Ревізор", де ролю Хлестакова було доручено членові театральної студії, молодому акторові Степанові Залеському. Автор цих рядків бачив Хлестакових на сцені українського Театру ім. Франка, російського театру ім. Вахтангова, англійського Old Vic Theatre, канадського Frederic Wood Theatre і не вагається дати першенство молодому акторові Львівського оперного театру за вірність психологічного тлумачення й надзвичайну пластичність. В тому, очевидно, заслуга Гірняка.

Нові труднощі Гірняка-педагога виникли при постановці інсценізацій М. Хвильового в Театрі-Студії. Молодим студійцям вперше довелося зустрітися з такими складними характерами й подолати свою необізнаність з проблемами хвильовизму. Сприймаючи вимоги Гірняка (що був і режисером вистав) на психологізацію характерів, вони мусіли одночасно враховувати деяку публіцистичність і патетику, заложену в тексті. Але труднощі були успішно подолані.

Пляни дальшого розвитку Театру-Студії обірвалися з виїздом з Німеччини. Цей період праці театру характерний трьома рисами, що їх намагався реалізувати Гірняк: звернення до синтетичних театральних вистав, що об'єднували б бароковий український театр з сучасністю; контакт з сучасним і клясичним театром Заходу та вистави про комплекс роздвоєної української людини в підрадянській дійсності. Перше було представлено чотирма ревію І. Алексеви́ча; друге — виставами "Гайдамаків" за Шевченком чи "Оргією" Лесі Українки, а в перекладному комедіями Гольдоні; третє представляли інсценізації М. Хвильового.

Продовжуючи працю в граному раніше репертуарі в Німеччині, Театр-Студія в Америці показала дві нові вистави в режисурі Гірняка (третю, "Лісову пісню" Лесі Українки, ставила Добровольська): "За двома зайцями" Миколи Понеділка за М. Старицьким та "Пошились у дурні" Івана Керницького за М. Кропивницьким. Першу виставу Гірняк перевів до гротеску, показуючи деструктивні наслідки радянського побуту в "поламаних" образах і "поламаних" ситуаціях. "Поламани" образи представляли Голохвостий, Проня та комсомолія. Сірки, Химка, Секлета і Галя були реальними посталями. У другій виставі було стремління показати злободенне ревію на матеріалі побуту української еміграції в Америці і одночасно дати пародію на еміграційні аматорські вистави.

На жаль, Театр-Студія перестала існувати в кінці 1951 р. в наслідок консервативних кіл американської української еміграції, що розглядала театр як тільки розвагову установу. Крім того, коли Гірняк (з Добровольською) пішли шляхом Курбаса проти русифікації, то прибічники радянської політики в Америці вжили всіх заходів через пресу, щоб зганьбити, принизити й дискваліфікувати керівників Театру-Студії. Після 1953 р. Гірняк продовжував виступати з успіхом в групі Українського театру в Америці, поновив виставу "Мина Мазайло", зіграв Оргона в "Тартюфі" (1954), грав ролі в нових драмах Діми ("Пересажені квіти", 1955) та заголовну ролі в комедії І. Керницького ("Тайна доктора Горошка", 1955), але в наслідок несприятливих життєвих обставин праця УТА почала занепадати. Театр Слова — це була остання можливість втримати форму професійного театру у вигляді мистецького слова. Праця Гірняка почала концентруватися (при участі Богдана Бойчука) на виданні історії Театру-Студії (1975) та *Споминів...* Від часу, коли був заарештований Гірняк, йому було надано в пресі назву "розшифрованого фашиста-шпигуна"⁴, а коли він опинився в еміграції, то його ім'я ніде не згадувалося. Його оминули в академічному виданні *Українського драматичного театру* (1959); його ім'я лише принагідно згадано у збірнику про Курбаса 1969 р. (там у статті М. Берхачького аналізується його роля царя Миколи II, але ім'я актора не згадується); коли його ім'я посмів згадати Лесь Танюк у монографії про Крушельницького 1974 р., то колега Гірняка по "Березолі" О. Сердюк зарахував це авторів монографії як недолік на сторінках журналу *Український театр*; у збірці рецензій Юрія Смолича про вистави "Березоля" (1977) нема жадного слова про Гірняка і тільки у 1987 р. преса почала згадувати про нього.

*

Авторові судилося знати великого актора протягом 60-ти років

(а коли згадати про виставу "Макбет" Шекспіра в МОБ 1924 р., де він грав епізодичну роль вбивці Банко, то час знайомства продовжується до 65 років). Персональна перша зустріч відбулася у Львівському оперному театрі в кінці вересня 1943 р. ... Не вагаючись, він запросив мене викладати в театральній студії. Дальша зустріч вже відбулася в Канаді. Крім того ми інтенсивно листувалися. В моїх відвідинах Нью-Йорку ніколи не обходилося без кількох відвідин його. Коли в журналі *Сучасність* за квітень 1975 р. появилася моя стаття "Возлюбленники муз і грацій" до 80-ліття його і Добровольської, він зателефонував до мене й запитав: "А чи не взялися б написати монографію про нас?" "Так, — відповів я, — але ж не маємо змоги дістати матеріяли, зокрема щодо періоду «Березоля»". "Ми з Ліпою дещо маємо", — відповів він. Так народилася генеза *Нескорених березільців*. Не мені судити про неї, але радію, що вона принесла хоч трохи радісних хвилин йому в останні роки його життя. Широчінь американського континенту зі сходу на захід і навпаки не існувала поміж нами. Майже кожної суботи (були найбільші двотижневі перерви) дзвонили телефони. Кожного разу "Старенький" запитував про театральні новини і широко болівав за сучасний незavidний стан українського театру. Остання наша розмова відбулася 5-го січня цього року. Я пообіцяв подзвонити йому відразу після відвідин доні на Різдво в Торонто. Я більш ніколи не почув його голосу... Кажуть, актори з усіх мистців найбільш нещасливі люди. Падає завіса останнього акту вистави, і створений ним образ в ній зникає назавжди. Наступна та ж сама вистава з ним буде в чомусь відмінна. Є багато акторів, що "вмирають" за життя, про них забувають. Гірняк у цьому відношенні є винятком. 80 років тому він прийшов на сцену примітивним побутовим Мусієм в "Степовому гості" Бориса Грінченка. Він відійшов синтетичним Мамаєм у ревію І. Алексеви́ча, що охоплював у собі старий бароковий український театр з молодим інтелектуальним театром Курбаса. Але визнання його таланту прийшло вже значно раніше. Сучасний критик Неллі Корнієнко, пишучи про його виступ в останній березільській виставі Курбаса "Маклені Грасі" Куліша зазначала: "Гірняк і Крушельницький піднялися на той рівень мистецтва, коли «аванси до Пантеону», що їм дала критика, вже нікому не видаються перебільшеними".⁵

---

1. Н. Корнієнко, "Театр «преображения»", *Театр*, ч. 9, 1987, стор. 64-65.

2. В. Блавацький, "Три роки Львівського Оперного Театру", *Київ*, ч. 3, 1950, стор. 155.

3. *Театр-Студія Йосипа Гірняка* — Олімпії Добровольської, упор. Б. Бойчук (Нью-Йорк, 1975), стор. 204.

4. Д. Грудина, "Против «курбасовщин в театре»", *Театр и драматургия*, ч. 6, 1934, стор. 36.
5. Н. Корниенко, "Театр «преображения»", *Театр*, ч. 9, 1987, стор. 69.

Від редакції:

Згідно з повідомленням газети *Культура і Життя* з 5-го березня 1989 р., на українській студії хронікально-документальних фільмів знімається фільм про голод 1932-1933 років під назвою *Тридцять третій*. Режисер фільму М. Лактіонов-Стезенко. В газетній розповіді про фільм, режисер повідомив, що під час розшуків документальних матеріялів про цю трагедію, знайдено особистий архів в селі Новосергіївка, Донецької області де збереглися також 400 скляних негативів знімків того часу.

ЗЕМЛЯКАМ

Йосип Гірняк

Не сподівався я, що ще доживу до такого моменту, коли зможу без упередженого настороження стати з вами чоло в чоло і спільно глянути у вічі. Живемо в таку добу, коли, як пророкував Тарас Шевченко, "одцурався брат брата і дитини мати". Жорстока і кривава доба!

Коли здобудемося на відвагу і зіпнемося на височінь ПРАВДИ, коли відкинемо наносну, релятивну, пропагандивну термінологію, коли закинемо образливі жаргони — то ця наша сьогоднішня зустріч може стати поворотним пунктом у ході історії українського духовно-культурного життя. Аджеж це вперше ми зустрілися на невторальній зоні і можемо говорити про те, що кому глибоко в серці і на совісті лежить. Досі індивідуальні обміни думками, принагідні, випадкові зустрічі і бесіди закінчувалися присмаком гіркоти і розчарування. Як видно, ще не назрів був час для спокійної братерської розмови. Як видно, наші обставини були затроєні посторонньою отрутою, яка в корені нівелювала довір'я між синами однієї матері.

Користаючи з нагоди присутности тут мого колеги по театру Віктора Добровольського, шанованої мною письменниці Ірини Вільде і цілого ряду представників культурно-мистецького фронту, я хочу сказати їм, чому я опинився тут, у Нью-Йорку, і прошу їх це переказати моїм колишнім ще живим товаришам.

Роблю це тому, що досі я не мав змоги цього зробити. Від 1933 року, коли мене вилучено з колишнього "Березоля", від того часу, коли знищено Леся Курбаса та Миколу Куліша, я не міг громогласно висказати своїм товаришам свого болю, свого жалю. Знищення Леся Курбаса я тоді і тепер розцінюю як найтрагічніший удар по українському театрі. І досі ця рана не загоєна, і не скоро вона засклепиться. Ось вже четверте десятиліття в українському театрі ніхто не може заступити Леся Курбаса. Такі постаті появляються у вікових відступах. Відсутности Миколи Куліша не може віджалувати й світова драматургія. Це не сантиментальні медитації — це факти, підтвержені десятиліттями.

Той біль мене мучив в Ухто-Печорському таборі, з тим болем я опинився і в 1940 році на Україні. І коли тоді я став прислухатися до слів і писань моїх колишніх колег, як вони переліцитовувалися у лайках і зневажливих висловах на адресу свого колишнього вчителя, коли вони сипали на його голову всі несотворені ним

Слово виголошене на зустрічі з так званою групою Колосової 1963 р. З архіву Українського музею в Нью-Йорку.

гріхи, я відчув і переконався, що в театрі, який був для мене найсвятішим ділом, я втратив все — я втратив віру в людину.

Я відчув, що не зможу до них допасуватися, я не зможу їм підтакувати і я вирішив розпрощатися з театром, і я пішов у світ за очі шукати забуття і душевного спокою...

І ось уже тридцять років я поза театром Леся Курбаса.

І в глибокій старості своїй, коли я вже перебачив чи не всі театри світу, я ще і ще раз переконуюся, що і хто був Лесь Курбас, який проникливий це був режисер, якою інтуїцією він був обдарований, яка це втрата для української театральної культури...

Мій вік вже недовгий, майже чи не всі мої ровесники вже спочивають вічним сном, і я спокійно зустріну свій останній день з почуттям, коли хочете, навіть гордості, бо я зберіг свою любов і пошану до свого вчителя такою, якою вона була у роки незабутнього, славного "Березоля" і його творця Леся Курбаса.

МИСТЕЦЬКІ СИЛЮЕТИ: ЙОСИП ГІРНЯК

Остап Вишня

Не пам'ятаю, здається, взимку 1926 року заходжу я в кабінет редактора робітничої газети *Пролетар*, а мені кажуть:

— Познайомтесь. Це — Гірняк з "Березоля"!

І показують на канапу.

— Де Гірняк? — питаю.

— Та он же ж, на канапі!

Подивився я.

— Не бачу, — кажу, — ніякого Гірняка.

— Ви пильніше придивіться: він там.

Придивився я пильніше.

Дивлюсь, над канапою величезні чорні окуляри, а з-під окулярів хтось руку мені простягає.

— Гірняк!

— Дуже, — кажу, — приємно, але, будь ласка, зніміть окуляри, а то за ними не видно мені вас.

Зняв Гірняк окуляри.

Справді, таки сидить під окулярами маленька чоренька людина з великим чорним волоссям, чорними гострими очима і з трішки лукавою такою посмішкою. І лице в неї таке худеньке, бліденьке, виснажене.

А очі з блиском!

Це — Гірняк. Він — манюсінський.

Коли йде Гірняк вулицею, через нього перескакують автомобілі, переїздять, не зачіпаючи його, автобуси, а візники, налітаючи на нього, грізно вигукують:

— Геп! Геп! П-о-о-бережись! І хто воно тут дітей без мамів по вулиці пускає!

Йосип Гірняк
(Дружній шарж Б. Фридкина)

*

Йосип Гірняк почав артистичну свою кар'єру з жіночих ролей.
Факт.

Уперше він виступав у театрі, коли був у другій класі гімназій-
ній, і грав він тоді ролю Оксани в "Невольнику".

Грав так, що "аж мама плакала"...

Гірняк каже, що мама плакала з радості, що її Юзик здброво
на сцені грає.

Може й через те мама плакала, а може у мами на очах сльози
забрєніли від того, що твердо пам'ятала, що 14 квітня 1895 року в
Галичині, в м. Струсові, вона народила козака, а тепер побачила,
що не козак то, а кралечка...

І заплакала...

*

Йосип Гірняк народився на перший день Великодня, о 4-ій
годині вранці, якраз тоді, коли батько, кваліфікований дяк, вправляв
свою кваліфікацію, виспівуючи "Христос воскрес!"

Народитись у дяка, та ще на Великдень — кар'єра, самі розу-
мієте, забезпечена.

Мама мріяла, що буде з Юзика священик, а тато, сидячи на
призьбі, сам своїх думок побоюючись, подумав:

— А може й на єпископа видряпається. О, Господи, Господи!

Переплутав усю життьову путь Гірняка Хома Горбатий з "Ой, не
ходи, Грицю, та й на вечорниці".

Побачив він "Гриця" в театрі "Українська Бєсїда", де його грав
актор Юрчак...

І от з тої пори не полізла Гірнякові в голову ні "грека", ні
"латина", а бачив він у себе за халявою великого ножа, щоб різати
ним Гриця, а замість "Stella, Stellae, Stelli" деклямував він:

"Так, так? Усі мої зусилля, усі мої невсипуші ночі пішли тільки
на те, щоб мене братиком називали, щоб мене попросили привер-
нути другого, милого, вродливого? Велика ласка! Ха-ха-ха!!! А я,
Марусе?! Хоч би ррррозрубав оці груди і жбурррнув тобі своє
серррррце, чи поняла б ти вірррри...?!... Чого ж ти, серрррце, кипиш і
жадаєш кохання..?!"*

І пішло все з того... 1914 року, коли вдарила війна і пішов
Йосип Гірняк у Січове Стрільцтво, там він уже грає в театрі Січових
Стрільців, за режисурою Євгена Коханенка.

Грає в народніх п'єсах, грає в Ібсенівських, Зудерманівських і
т. д., і т. ін.

---

* Монолог Хоми з "Гриця".

Навіть в операх співає... Баритоном ("Ой, умру!").
Боротьба з поляками, евакуація на Велику Україну...

Вінниця.

Гнат Юра з "молодняківцями" організовує театр ім. Франка.

Гірняк — в театрі ім. Франка.

Багато працює в п'єсах Винниченка, Гоголя, Тобілевича, Горького, Мольєра, Ібсена і т. ін.

Тут уже він виявляє себе не абияким майстром.

1922 року переходить до Курбаса в "Березіль".

"Теорія і практика" Березільської школи висувають Гірняка як творця образів Джіммі Гігінса, Голохвостого ("За двома зайцями"), Кукси ("Пошились у дурні"), Трібуле ("Король бавиться"), Пу-ба ("Мікадо"), Кума ("Народній Малахій") і т. д.

Український театр має Йосипа Гірняка, першорядного майстра на характерні ролі...

*

Глибокі й різноманітні Гірняківські театральні образи.

Трагічна фігура Джіммі Гігінса і поруч шельмуватий Пу-ба з "Мікадо"...

Гірняк уміє бути великим страдником у "Джиммі" і веселим жуліком у "Мікадо"...

І як неоднаково в нього звучить: "Лізі" і "Ой, кокачка!.."

І як однаково він уміє вас переконати, що ви бачите перед собою справжнього Джіммі і таки справжнього Пу-бу...

А Кум його в "Малахії"!?.

Монументальна постать іконного крамаря, що не поскупився продати пару поросят, щоб повернути свого дорослого кума з "путі неправедної"...

*

І коли говорять про долю українського театру, і коли пригадаєш, що на нашому молодому театрі вже є такі актори, як Йосип Гірняк, можна цілком спокійно сказати:

— Спокойно!

НАЦІОНАЛЬНЕ НЕЗАДОВОЛЕННЯ У ПРИБАЛТІЙСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ

Тарас Кузьо

Зростання національного незадоволення у трьох Прибалтійських республіках змусило уряд дозволити на обмежену гласність у ділянках, в яких досі вони не мали намірів це робити. К. Вайно, перший секретар ЦК Комуністичної партії Естонії, заявив, що населення численно взяло участь у демонстраціях 1987 р., бо воно "цілком не знає сутності передвоєнних і повоєнних бурхливих подій" («Eesti kommunist», ч.1, 1988). Люди, які не знають точки зору своєї історіографії (і вірять СРСР), можуть стати "політично сліпими, їх легко звести з правильної дороги, якщо дати їм помилковий знак і грати на почуттях націоналізму".

Центром дискусії, що ведеться про історію трьох Прибалтійських республік, є ідеологічні проблеми, пов'язані з питанням законності радянської влади у цих країнах. Офіційна преса Литви цілковито ігнорувала проголошення незалежності 16 лютого 1918 р. до 1987 р., коли в країні почалися демонстрації. Іншими словами, гласність прийшла після діяльності дисидентів, які примусили розглянути ці справи. У другій половині 1987 р. засоби масової інформації уже не уникали цих чутливих тем, але натомість використали свою монополію у засобах інформації, щоб помішувати їх погляди й інтерпретації. Новий підхід мав на меті збільшити довіря і одночасно дозволити більше гласности. Повторювання звиклих старих неправд було б грою на руки опозиції, в той час як забагато гласности могло б сильно підірвати численні міти, які творять базу для радянської історіографії (див.: "Історія Прибалтики" в *Московских новостях*, ч. 6, 1988). Не зважаючи на це, коли обговорювалися чутливі теми, наприклад, сталінські репресії, уряд повертався до своєї попередньої тактики, яку він застосовував на Україні і деінде. Англійський тижневик «Soviet Weekly» (2 квітня 1988) визнав, що "допускалися неоправдані викривлення і порушення соціалістичної законности, в наслідок чого багато невинних людей постраждало", а тисячі були депортовані з Латвії у 1949 р. Але це було пояснено тим, що такі заходи мали на меті "депортувати ворогів соціалізму, ліквідувати бандитизм і неутралізувати куркулів". Латвійський партійний часопис «Cīņa» (4 березня 1988) вперше визнав, що 43,231 латвісець був депортований в 1949 р., а перший секретар ЦК компартії підтримав проєкт спорудження пам'ятника цим жертвам.

Від жовтня 1986 р. литовські письменники й історики порушують питання про ґрунтовну ревалюацію литовської історії і культурної спадщини, а в грудні 1987 р. літературний тижневик «Literatura i Menas» помістив на цю тему дискусію за круглим столом. Дискутанти погодилися, що радянська литовська історіографія мала недоліки і не оправдала очікувань ані фахівців, ані громадськості. В подібному до авторів самвидаву тоні вони підкреслили важливість історичної свідомості для збереження національної ідентичності. Один історик навіть подав думку, щоб опублікувати секретні протоколи пакту Молотов-Ріббентроп. Того ж місяця литовська Спілка письменників влаштувала відкриті збори для обговорення справи про навчання у школах історії і потребу нового підручника. Але ґрунтовний огляд радянської історіографії буде серйозним викликом для становища, що включення Прибалтійських республік у склад царської імперії було "прогресом", або що більшість прибалтійців живе тепер краще, ніж у часи між війнами у своїх незалежних республіках. Це може також, правдоподібно, пошкодити "дружбі між литовцями і росіянами". Горбачов тут не відрізнявся від інших радянських керівників. Виступаючи у Ризі в лютому 1987 р., він сказав, що "протягом багатьох століть... російські визволителі-воїки допомагали прибалтійським селянам і рибалкам захищати їх національні землі від знеславлення і рабства, захищати від іноземних агресорів («Tiesa», 20 лютого 1987). Він, без сумніву, забув зауваження Леніна, що царська Росія була "тюрмою народів".

Згідно з інформаціями фінляндських часописів і самвидаву, побоювання, що деякі вимоги демонстрантів викликають співчуття в офіційній естонській пресі, спричинилися до секретної резолюції в грудні 1987 р. з засудженням "ліберальних" (тобто, прогласностевих) газет. Тиждень після затвердження резолюції відбулося партійне засідання у справі ідеологічних проблем, наприклад, помилок в "інтернаціональному" вихованні, поширення демонстрацій тощо. Багато часу на засіданні присвячено обговоренню естонської преси, що була ферментом у національних заворушеннях. Названо авторів, редакторів, часописи й журнали, а деяких осіб звільнено. Газети та журнали, обговорювані на засіданні, вели перед у дискусії на тему русифікації, мовного питання і міграції росіян у республіку. Перший секретар ЦК КП Естонії Вайно закинув часописові «Edasi», що він навіть не подібний на орган Компартії. Інших скритиковано за підтримку кампанії для заміни російських назв естонськими і за опублікування співчутливих до демонстрантів листів. Відомий естонський сталініст Г. Наан глумився з кампанії, в наслідок якої зібрано 10,000 підписів, щоб поставити пам'ятник жертвам сталінізму, і заявив, що це чекісти заслуговують на поставлення пам'ятника. Події 1956, 1968 і 1980 рр. у

Східній Європі, що відбувалися годі, коли партія дозволила пресі вирватися з-під контролю, подібні до тих, що відбуваються тепер в Естонії, — твердив він. На засіданні вирішено придушувати дальші націоналістичні демонстрації, збільшити пильність, вдосконалити роботу КГБ і міністерства внутрішніх справ, збільшити кількість етнічних росіян у партійній верхівці. Не всі присутні, проте, погоджувалися з цим обмеженням гласности. Радіо Талліну (5 лютого 1988 р.) повідомило, що творчі профспілки не погоджуються з обмеженням "у сферах вживання естонської мови". Вони вважають, що "естонці мають національне право в країні свого народження управляти, вживаючи рідну мову" і що піклування про долю рідної мови не можна ототожнювати з "націоналізмом".

Ідеологічна ситуація в Естонії була предметом дискусії на таллінському радіо (16 грудня 1987). Дискусія велася між першим секретарем Компартії Естонії і місцевими партійними секретарями. Ситуація в республіці протягом 1987 р. була окреслена двояко: "напруженою і неспокойною" та "мирною і нормальною". Вони ствердили, що "ідеологічні вороги існують і тут, на естонській землі, а не тільки за кордоном. Ще досі не знайдено тих, хто розповсюджував летючки з закликом демонструвати, або тих, хто зруйнував могили радянських вояків. Цих "ідеологічних ворогів" ще не викрито, але вони мають великий вплив на події. Партійні керівники не передбачили, "скільки осіб може вийти на демонстрацію", включно з молодими людьми, "які не відмовлялися від своєї точки зору і своїх поглядів". Поганий стан економіки в Естонії, де "було дуже мало досягнуто", також спричинився до "ідеологічних труднощів".

У листопаді 1987 р. три латвійці написали листа до ЦК КПРС і до центральних газет, в якому на 13-ох сторінках подали докази низки проблем, що стоять перед Латвією. У листі порушено три головні теми: історія Латвії між двома війнами, причини демонстрацій у червні і серпні, економічні і національні проблеми, починаючи від 1945 р., і дисидентська група Гельсінкі-86. Латвійська історія мусить бути написана з точки зору латвійців, сказано в листі. Вторуючи дисидентам, вони вимагають, щоб віддати під суд не тільки нацистів, але й радянських воєнних злочинців. Найбільшою проблемою Латвії була русифікація — від 1945 р. латвійців зменшилося з 80 до 53 відсотків усього населення республіки. Навівши приклади упривілейованого трактування російської мови і російських переселенців, коли йдеться про житлові умови, освіту і професійні посади, вони вказали на те, що в 1980 р. в Ризі було 47 середніх шкіл з російською мовою навчання, в той час як тільки 18 шкіл вживало латвійську мову, а інші 18 шкіл — обидві мови. Вони підтримують діяльність групи Гельсінкі-86, яка доводить, що відокремлення згідне зі статтями радянської консти-

туції. Ризьке радіо подало (15 грудня 1987), що тільки 40 відсотків жителів Риги є латвійцями і "тільки один із п'яти, тобто 20 відсотків, нелатвійців володіє латвійською мовою". Ці росіяни "не цікавляться історією і культурою латвійського народу".

В іншій радіопередачі в Ризі стверджено, що керівні органи донині заявили, що національні проблеми в республіці не існують. Але демонстранти "довели, що таке твердження є помилковим". Вони також вказали на "серйозні недоліки в ідеологічному, інтернаціональному і патріотичному вихованні жителів, особливо молодих людей. Боротьба проти виявів націоналізму і шовінізму, очевидно, послабилася в останні роки". Парти́йна газета «Сіна» (16 січня 1988) повідомила також, що на засіданні, де обговорювалася справа поліпшення "виховання в інтернаціональному дусі", стверджено, що "національні проблеми не постали зненацька, але нагромаджувалися протягом років". Закликаючи до того, щоб відрізняти "національну гордість від націоналізму", вони попереджували, що кожній помилці "наші ідеологічні вороги надають націоналістичного забарвлення". Особливо молоді люди, які щожня зустрічаються з широкопоширеними виявами націоналізму і шовінізму, "мусять бути джерелом нашого зацікавлення". Керівники з їх "рецептом" — "більше того самого" не можуть сподіватися поліпшення в їх користь ідеологічної ситуації у Прибалтійських республіках. За 18 місяців від часу створення групи Гельсінкі-86 вона розповсюдила 50 документів про порушення людських і національних прав, а також була ініціатором масових демонстрацій. У своїй першій заяві в червні 1987 р. вона закликала до відновлення латвійської мови як державної, створення латвійської національної армії, повернення до кордонів 1939 р., повної свободи релігії, припинення заглушування закордонних радіопередач, скасування цензури, депортації нелегальних імігрантів і створення трибуналу для покарання воєнних злочинців. Вони видали документи з широким обсягом тем і підтримували зв'язок з іншими активістами за межами Латвії. 18 листопада, в річницю незалежності Латвії, російські дисиденти роздавали у Москві летючки, а нелатвійці брали участь у демонстраціях в Ризі. У лютому 1988 р. створено молодіжний відділ Гельсінкі-86 під назвою "Батьківщина і воля".

Репресії, спрямовані на Гельсінкі-86, були, як і можна було очікувати, жорстокими: строки ув'язнення — до одного року; в'язнів збивали так, що треба було переводити їх до лічниці; членів групи мобілізували до війська і послали до Чорнобиля, іншим дали на вибір — заслання в ГУЛаги або еміграція, а нових членів групи переслідували, загрожували їм, знеславлювали у засобах масової інформації. Після придушення демонстрації у листопаді 1987 р. Латвію, як повідомляє керівник Гельсінкі-86, охопив революційний

настрій. Перед тим у Ризі 14 червня відбулася масова демонстрація для відзначення річниці депортації латвійців у 1941 р., на яку зібралось 5,000 людей, в іншій демонстрації, що відбулася 23 серпня, влаштованій з метою пригадати про пакт 1939 р., підписаний Молотовим і Ріббентропом, взяло участь 10,000 осіб. Четверта демонстрація була влаштована 25 березня для вшанування депортованих у 1949 р. Нова група, що прийняла назву "Бог, правда, нація", зформувавшись у грудні 1987 р., не виявила свого керівництва, щоб не наразитись на репресії, як це сталося з Групою-86. Нова група закликала нелатвійців приєднатися до неї і запевнила, що буде проводити свою працю в межах системи.

Офіційна естонська та литовська преса також розпочала атаку проти зростаючого національного незадоволення. У Литві ситуація була ускладнена тим, що там існує сильна Римо-Католицька Церква. Партійна газета «Tiesa» (27 січня 1988), згадавши про спільно діючу "жменьку націоналістичних та релігійних екстремістів, підбурюваних західними антирадянськими центрами", заклікала уряд "викривати всілякі вияви буржуазного націоналізму та релігійного екстремізму і дати їм гостру відсіч..." Того ж дня вільнюське радіо передало, що пленум Компартії Литви ствердив, що в "інтернаціональному вихованні спостерігаються істотні недоліки". Від 10 до 16 січня 1988 р. «Tiesa» вперше заатакувала самвидавний випуск *Хроніки Католицької Церкви* в Литві, що почала виходити в 1972 р. Уряд намагається переконати населення, що *Хроніка* не репрезентує поглядів церковної ієрархії і не служить інтересам Церкви, а тільки іноземним радіопередачам і емігрантам. Однак *Хроніка* надрукувала ряд заяв, підписаних понад 90 відсотками литовських священників, в яких вони протестують проти дій уряду, разом із численними петиціями, котрі підписали сотні тисяч людей. Не зважаючи на репресії уряду, від 10,000 до 15,000 осіб демонструвало 16 лютого, в день незалежності. Люди попричіплювали собі національні стрічки і вивісили національний прапор. Були викликані міліція і військо з Білорусії, людей побили і дали під домашній арешт, а інших вивезли 40 кілометрів за місто і там скинули. Школярів вирядили на екскурсію, у школах порозвішували оголошення з попередженням не брати участі у демонстраціях, а студентів Вільнюського університету примусили зібратися на збори, які тривали сім годин. 16 лютого два російські дисиденти з Москви вийшли на голодовий страйк солідарності з литовцями. Згодом було повідомлено про створення нової Литовської Гельсінкської групи.

2-го лютого Група за публікацію матеріалів Пакту Молотов-Ріббентроп в Естонії, яка організувала демонстрацію 23 серпня, вимагаючи опублікування засекречених протоколів, відзначила новою демонстрацією річницю радянсько-естонського договору

1920 р., яким Радянська Росія назавжди зреклася будь-яких територіальних вимог. Групу за публікацію протоколів Пакту Молотов-Ріббентроп, як заявив перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії Естонії, фінансують секретні служби на Заході (московське радіо, 24 лютого 1988). Хоч дозвіл на влаштування демонстрації їм відмовлено, 1,000 людей зібралося 2 лютого. Уряд відповів на це примусовою депортацією, арештами та репресіями. Не зважаючи на це, від 15,000 до 20,000 осіб вийшли на демонстрації для відзначення дня незалежності, що відбувалися по всьому Талліні під гаслами: "Незалежність Естонії!", "Геть, росіяни", "Геть, Вайна!" Один дисидент в Москві на знак солідарності з естонцями вийшов на вулицю з плякатом "Припиніть окупацію Естонії!". Уряд улаштував контрдемонстрацію протесту проти "іноземного втручання у справи Естонії", учасниками якої були здебільшого неестонці. Як і можна було очікувати, голова Президії Верховної Ради Естонської РСР А. Руутел заявив, що кількість учасників цієї демонстрації "перевищила кількість тих, що діяли з антирадянських і екстремістських позицій" (московське радіо, 26 лютого 1988).

Група за публікацію протоколу Пакту Молотов-Ріббентроп поповнилася новими організаціями — Хартією-87 з 200 членами, Вільною незалежною молодіжною колонією з 100 членами, яка видає самвидавний бюлетень *Громадська думка*, та естонською національною незалежною партією — ЕННП (див. «Soviet Nationality Survey», лютий 1988). Комсомольський часопис «Noorte Haal» (20 лютого 1988) скритикував ЕННП. Окреслюючи її програму як "досить обмежену, що характеризує естонський народ з націоналістичної точки зору", часопис твердить, що, мовляв, цю програму проведуть силою, що спричиниться до зростання суспільного і національного напруження". Не зважаючи на те, що "в загальному, вони можливо, вважають себе борцями за волю", з "напруженої ситуації" скористаються "тільки консервативні сили в середині Радянського Союзу", а також "політики за океаном". Чи "консервативні сили" — це ті, що обмежували гласність в Естонії? Наступного дня «Ykhva Haal» подавала прізвища 14 членів-засновників партії, а ТАРС (23 лютого 1988) порівняв ЕННП з Гельсінкі-86, "серцевиною першої групи яких є національно-свідомі малоосвічені екстремісти".

Балтійські активісти нав'язали контакти не тільки з російськими дисидентами, які можуть допомогти їм популяризувати їх стремління серед західних кореспондентів, але й опозицією у Польщі. Зацікавлення Прибалтійськими республіками зросло з серпня 1987 р. у зв'язку з поширенням націоналістичної діяльності. Польська ліберально-демократична партія "Незалежність" і журнал «Nowa koalicja» (який спеціалізується у справах радянського

бльоку) випустили спільний заклик у сімнадцяту річницю литовської незалежності. «Robotnik (ч. 130, 1987), орган соціалістичної партії, опублікував інтерв'ю з естонцем, який сказав, що «Солідарність» зробила враження на всіх естонців». Інтерв'юер висловив «глибоке задоволення поляків тим, що протести відбуваються не тільки в Польщі, але і в СРСР». Цей естонець вважає, що, «можливо, весь Радянський Союз розкладається», але це залежить від того, коли прибалтійські народи «зможуть з'єднатися в широкому масштабі також з українцями, молдаванами, грузинами, мусулманами або й з усіма іншими».

«ПАМ'ЯТЬ» — ШЛЯХ ДО ЗМІН?

Владислав Краснов

Від травня 1987 р., коли в Москві відбулося декілька демонстрацій, інспірованих російською націоналістичною групою "Пам'ять", її почали осуджувати і в Радянському Союзі і на Заході за буцім то антисіоністські й антисемітські заяви. Ця рідкісна однодушність у поглядах вимагає ґрунтовної скептичної і глибокої аналізи, бо хоч Захід вже давно реагує на "Пам'ять" негативно, досі немає ніякої аналізи, щоб зрозуміти не тільки "Пам'ять", але й осудження її радянським режимом.

Ця стаття має дві мети. Поперше, показати, що, незважаючи на поверхову однодушність Радянського Союзу і Заходу щодо осудження "Пам'яті", СРСР мав, по суті, цілком інші причини, ніж Захід. Подруге, я постараюся визначити, яке місце займає "Пам'ять" у межах ширшого спектру російського національного сантименту, а також її ролю в процесі перебудови. Одним словом, я постараюся відповісти на питання, поставлене в заголовку статті, тобто чи "Пам'ять" є шляхом до змін.

Я не знаю, чи я надаюся до ролі *advocatus diaboli*, але я не сумніваюся, що хтось мусить цю ролю зіграти, бож навіть у добу середньовіччя обвинувачені єретики мали право мати свого "адвоката". Чи можемо ми відмовити цього права "Пам'яті"? Звичайно, слід поставити кілька скептичних запитань: Чи Горбачов відрікся від радянської антисіоністської політики? Чи він дав доручення своїм "повновому думаючим лібералам" відкликати підпис Радянського Союзу під резолюцією Організації Об'єднаних Націй ч. 3379 з 1975 р., яка засуджує сіонізм як одну з форм расизму? Чи він обіцяв змінити теперішній напрям радянської закордонної політики стосовно до радикальних арабських держав?

Відповідь на обидва питання є "ні". Чому тоді ми на Заході осуджуємо більш пристрасно антисіонізм "Пам'яті", ніж антисіонізм Радянського Союзу? Відповідь проста: антисіонізм "Пам'яті" є рівнозначний з антисемітизмом чи юдофобією. (Я волюю слово "юдофобія", бо "антисемітизм" звучить дивно, "Пам'ять" виявляє симпатії до арабів, які є такими ж семітами, як і жиди). Кажуть також, що юдофобія "Пам'яті" є набагато небезпечніша, бо її коріння буцім то глибоко заховані у російській народній традиції.

Доповідь прочитана на з'їзді Американської асоціації слов'янознавців 19 листопада 1988 р. в Гонолулу. З англійської переклала *Ніна Ільницька*.

Хоч у такому тлумаченні є доля правди, для мене вона не є достатня, бо не додає і не з'ясовує такого головного факту: у своїх гірших особливостях "Пам'ять" передусім не є явищем російським, але радянським, продуктом радянської політичної культури взагалі, а радянського антисіонізму зокрема.

Дозвольте пояснити. Насамперед, "Пам'ять" постала ще перед перебудовою і вона не могла розвинути своєї "сіоністично-масонської змови" без мовчазної згоди чи навіть допомоги КГБ. Я не хочу натякати, що Васильєв чи будь-який інший лідер "Пам'яті" насправді змовлялися з КГБ. Я хочу тільки сказати, що лідерам "Пам'яті" від початку дали зрозуміти, що коли вони не будуть докоряти партії за нищення російських національних пам'ятників, але обвинувачуватимуть у цьому "сіоністів" і "масонів", їх не будуть переслідувати і їм дозволятимуть читати їхні лекції в державних будинках. Це тихе узгодження пояснює чималу кількість прихильників "Пам'яті" в рядах КГБ, збройних сил і партії.

Очевидно якийсь час лідерам "Пам'яті" не було важко дотримуватись цієї угоди з КГБ. Проте з приходом гласности ситуація змінилася. Тепер народ хотів знати прізвища винуватців. А коли "Пам'ять" почала називати прізвища таких близьких співробітників Леніна як Троцький і Бухарін та однодумців Сталіна, Кагановича і Ярославського, а також висуванця Горбачова в Політбюро Олександра Яковлєва, стало ясно, що "Пам'ять" виявляє прізвища "сіоністсько-масонських агентів" не так як КГБ мав на думці у своєму первісному домовленні.

Я хочу сказати, що КГБ, погоджуючись на розшифрування імен, гадав, що "Пам'ять" буде посилатися на "агентів Ізраїля та його західних союзників". Він не сподівався, що виявлення прізвищ кине тінь на причетність "до змови" деяких високопоставлених партійців. Він також не передбачив, що захист російських національних пам'ятників розшириться на оборону усіх російських національних цінностей і кине виклик марксистсько-ленінській ідеологічній монополії.

Саме ці антимарксистсько-ленінські вихватки, а не антисіонізм і юдофобія найбільше занепокоїли радянських ідеологів, коли "Пам'ять" явно виявила свою діяльність і досягла свого апогею у зустрічі з Борисом Єльцином у травні 1987 р. Щойно тоді радянські ідеологи зрозуміли, що "Пам'ять" загрожує марксистові-ленінизмові. Звичайно, їхня реакція була взяти "Пам'ять" під обстріл пропаганди.

Обстріл почало найбільш догматичне крило радянської пропаганди. Єлена Лосото оскаржила "Пам'ять" в нерозумінні патріотизму, згідно з вченням Леніна, тобто "соціалізму як батьківщини", засуджує "Пам'ять" за її оборону російської релігійної традиції. "Якщо

православ'я вважати частиною нашої історії, — сказала Лосото, — то цю історію справді витолочили і добре зробили”; також ганьбить за її виявлення зацікавлення реформатором Петром Столипіном, який, на думку Лосото, “відкрив зелене світло для куркулів, і ім'я якого справедливо символізує найреакційніший період початку ХХ ст.” І на закінчення Лосото каже, що діяльність “Пам'яті” суперечить марксистсько-ленінським принципам “клясової боротьби” і “пролетарському інтернаціоналізмові”.

Друга атака прийшла від Андрея Черкізова. Він, як і Лосото, атакує “Пам'ять” “з позицій марксизму-ленінізму”, бо для нього є “переконливе і доведене тільки це велике філософське вчення”. Засуджуючи “Пам'ять” за те, що вона неспроможна зрозуміти патріотизму з позицій марксизму-ленінізму, Черкізов для ясності посилається на радянських “інтернаціональних вояків”, які виконують “патріотичний” обов'язок в Афганістані.

Ні Лосото, ні Черкізов не бачать ніякого зв'язку між антисіоністською риторикою “Пам'яті” і радянським офіційним антисіонізмом. Навпаки, обидва автори вважають, що “Пам'ять” дає підстави Ізраїлеві і Заходові атакувати Радянський Союз за його “антисемітизм”. “І якщо вже сказати всю правду, то сіоністи повинні тішитися існуванням «Пам'яті», вона їм на руку, бо дає привід голосно кричати про антисемітизм в СРСР”.

Черкізов, шоправда, обвинувачує трьох радянських антисіоністських авторів — Євсєєва, Бєгуна і Романенка за часті гостинні доповіді на зборах “Пам'яті”. Проте, говорячи тільки про них, Черкізов намагається створити враження, що вся інша радянська література про сіонізм і Ізраїль є під марксистсько-ленінським оглядом “наукова”. Але ні Черкізов, ні Лосото, ні жаден інший радянський автор не підносять питання, що, може, “Пам'ять” має не “російські” корені, але такі як антижидівські писання самого Маркса. Вони також не відповідають на заяву Васільєва, що Ленін мав у своїй бібліотеці “Протоколи старійшин Сіону”.

Протягом 1987 р. і пізніше в радянській пресі появилися десятки подібних статей. Хоч писані з деякими відмінностями, — всі негативні. Всі однодушно засуджують “Пам'ять” за буцім то російську “чорносотенну” ментальність і “антисемітську гістерію”, без однісінького натяку, що тут, правдоподібно, існує якась подібність з офіційним радянським антисемітизмом. Ніхто не бачить виправдання для існування “Пам'яті”. Ні в одній радянській газеті не знаходиться місця для лідерів “Пам'яті”, ніхто не пробував провести з ними інтерв'ю. Іронія полягає в тому, що реакція Заходу на “Пам'ять” здебільшого така сама, як радянська. Західня преса безкритично, так як Лосото і Черкізов, обвинувачує “Пам'ять” у російській дореволюційній антисемітській ментальності, і в той же час нехтують радянськими джерелами про її заяви і діяльність.

Проте, щоб зрозуміти суть "Пам'яті", треба знати, що справа не в риторичних балачках про "сіоністсько-масонську змову". Крім наголосу на збереження російських національних пам'ятників, "Пам'ять" порушує питання про інші справи. Однією з них є етнічний статус росіян в СРСР. Протилежно до загального погляду на Заході, що росіяни є упривілейованою елітою в радянському суспільстві, їхнє становище насправді є таке ж погане, якщо не гірше, як і національних меншостей.

Крім того, згідно з деякими "офіційними", доступними на Заході документами "Пам'яті", стає ясно, що вона порушила ряд справ, які у великій мірі стосуються багатьох радянських громадян, у тому числі й неросіян. У справі народного господарства, наприклад, говориться, що "земля повинна бути власністю тих, хто її обробляє". (Хоч цього не видно в "офіційних" документах "Пам'яті", виглядає, що Васильєв є справді прихильником Століпіна у справах хліборобів кожної національності, тоді як Лосото, очевидно, задовільняє погляд Сталіна). "Пам'ять" критикує неприродне життя в комунальних квартирах у великих будинках перенаселених "гігантських міст" і обстоює розбудову однородинних домів, аж "доки кожний громадянин і його родина не будуть мати власного мешкання".

Хоч "Пам'ять" в першу чергу турбують чисто російські справи, її лідери виявляють бажання виступати в справах інших народів СРСР. Вони закликають "братів і сестер усіх націй" засновувати власні патріотичні об'єднання на взірць "Пам'яті" у своїх республіках: "Установлюйте своє право бути господарями на своїй землі!" Вони засуджують руйнування "великої кількості пам'ятників світової слави російського та інших народів".

"Пам'ять" співчуває інакodomцям, яких "придушують ті, які самовладно зневажають конституцію і закони", вважає себе двигуном перебудови і гласности і закликає народ наглядати за радянськими засобами масової інформації, яка "продовжує брехати". Пропонує також референдуми для вирішування істотних справ у країні та закликає творити власні комітети для перебудови.

"Пам'ять" попереджує про неминучу "екологічну катастрофу" і звинувачує власті у марнотратстві природних багатств задля зовнішньої торгівлі. Вона заявляє свою поставу проти "ідеологічного й алкогольного дурманів", які в однаковій мірі нищать націю.

"Пам'ять" вимагає свободи віроісповідання. "Пора дати вірним повну свободу совісті! Пропонуємо відділити атеїстичну пропаганду від держави, так як є відділена церква!" І врешті, хоч це далеке від натяку на кількoпартійну систему, говориться: "Ми підемо за вами, якщо партійна меншість буде прислуховуватися до народної більшості".

У справі зовнішньої політики "Пам'ять" займає чітку пацифістичну позицію. Вона засуджує міждержавні перегони атомного

озброєння та всі воєнні дії, включно зі "злочинним кровопролиттям в Афганістані" (протиставлення до Черкізового звеличування радянських "воєнків-інтернаціоналістів"). З другого боку, "Пам'ять", яка не засуджує капіталізму як такого, засуджує "інтернаціональний сіоністський капітал" й інші "імперіялістичні сили" та говорить про небезпеку відкрити двері "західньому капіталові і західній ідеології".

Коли б не ця дика і хибна балачка про "сіоністсько-масонську конспірацію", "Пам'ять" можна було б вважати за ще одну радикальнішу опозиційну групу в країні (навіть коли відцураємося слова "опозиція"). Крім того, розв'язки, що їх пропонувала "Пам'ять", — повернення до приватної власності, відділення атеїстичної пропаганди від держави, пропорційний поділ влади між партією і народом — цілком здорові міркування. В усякому разі, вони не відрізняються від вимог таких відомих демократичних неформальних груп, що є за основною зміною системи, як Демократичний союз. Проте, західні критики "Пам'яті", зосереджуючи свою увагу на так званій "російській" традиції юдофобії, здебільшого забувають, що якраз "Пам'ять" кинула виклик однопартійній тоталітарній системі.

Тим часом, однодушність, з якою засуджувано "Пам'ять" восени 1987 р., почала поступово розколюватися. В жовтні Вадим Кожинів, визначний літературний критик, поставив під сумнів, що свою оцінку "Пам'яті" Лосото базує на ленінізмі. Кожинів, дорікаючи лідерам "Пам'яті" за "інфантильність" і "незнання", каже, що треба не забувати про позитивні аспекти цієї групи. 12 листопада АПН (Агентство печати Новости) повідомило, що "Пам'ять" Васільева є тільки малим відколом більшого руху, який не має в собі ніяких "антисемітських" елементів. Потім Валентин Распутін, один з найпопулярніших радянських "селяхів", скритикував непереребріливі "бомбардування" "Пам'яті" і докоряв радянській пресі, що вона не дає їй гласности.

Одна з найавторитетніших оцінок "Пам'яті" появилася в довшому інтерв'ю Гавриїла Попова, відомого радянського економіста, прихильника Горбачова. Ця оцінка була також розсудливіша, об'єктивніша і більш збалансована від усіх статей, які появилися раніше. Доки немає ніякої підстави побоюватися за "Пам'ять", сказав Попов, треба не забувати, що серед її членів є "багато чесних і справжніх патріотів". Попов припускає, що "для постановня «Пам'яті» є глибокі й об'єктивні причини", такі як "демографічні умови [невігідні для етнічних росіян], [поганий економічний] стан Нечорноземного району [що є історичною коліскою росіян], надмірне вживання алькоголю та інше, багато іншого..."

Попов сказав також, що "російську історичну пам'ять не лише брутально і злобно гноблено", але що між усіма народами СРСР її гнобили найбільше і "найтяжчого удару [адміністративна] система завдала російській спадщині". На питання, чому якраз так жорстоко

поводилися з етнічними росіянами, Попов подає кілька причин.

Перша причина — "церква була проти революції" (можна сказати також навпаки) і тому революція мусіла стерти "релігійну пам'ять". Друга причина пов'язана з міцною монархічною традицією серед росіян, отже, звичайно, її також треба було стерти. (Попов, на жаль, не помічає, що вся російська передреволюційна традиція — монархічна і немонархічна, ліберальна і соціал-демократична — була зліквідована). Третя причина, за Поповим, була політика Сталіна, протилежно до ідеї Леніна, не єднатися з "селянською більшістю", отже, російську селянську пам'ять треба було також стерти. (Мімохідь запитаємо, а що було не стерте?).

І четверта причина — "принижити російську культуру, минуле російського народу з метою озлоблення росіян, позбавлення їх пам'яті про своє, щоб вони могли виконати ролі, призначену їм адміністративною системою". І накінці Попов каже: "Багато емоцій учасників «Пам'яті» можна, якщо не виправдати, то бодай зрозуміти".

Оцінка "Пам'яті" Поповим зводиться до припущення, що комуністичні правителі позбавили росіян їхньої національної пам'яті, щоб вони самі прийняли рабство і стали "продуктивними" носіями партійних наказів для поневолення інших народів. Ясно, що така заява не могла появитися перед проголошенням гласности. Якщо "Пам'ять" причинилася до неї, тоді вона причинилася також до поширення гласности.

Інтерв'ю Попова є доказом, що керівництво під проводом Горбачова починає бачити існуючі проблеми. До "Пам'яті" застосовують новий підхід. Виглядає, що було вирішено застосувати обережнішу тактику "діли і перемагай". Ця тактика, правдоподібно, включає дозвіл на статтю АПН, яка натякає, що "антисемітська «Пам'ять»" — це тільки осколок великого, раніше існуючого і цілком респектабельного руху. Це, мабуть, також зводиться до намагання ізолювати "погану" "Пам'ять" і виключення з рядів партії її симпатиків. Міліція також робила деякі заходи, але не загального характеру, а Васильєва попередив КГБ.

Були, проте, зроблені деякі, щоправда, непрямі поступки "Пам'яті", але її сантиментам. Такі поступки були зроблені Російській Православній Церкві з нагоди Тисячоліття. Крім того авторитетна *Правда* (5 квітня 1988) осудила листа Ніни Андрєєвої (13 березня 1988, *Советская Россия*), який "викликав велике зацікавлення до минувшини у дуже широких верствах населення". Стаття написана обережно, так щоб не зачепити ні однієї з двох альтернативних "вежі", які, як каже Андрєєва, кидають виклик марксизмові-ленінізмові з двох протилежних сторін і з вежі прозахідних "ліволібералів" і вежі "охоронців і традиціоналістів". *Правда* ясно говорить, що головна загроза для єдності країни є не зі сторони "Пам'яті", але зі сторони догматичних ідеологів, таких як Андрєєва (і Лігачов), які циту-

ють Маркса і Енгельса, щоб виправдати свої пошуки за "козлом відпущення" між "контрреволюційними народами" (код Андрєєвої для жидів і Ізраїлю).

Цей обережний підхід існує донині. 13 серпня 1988 р. група лєнінградської інтелігенції, якій не сподобалися збори, що їх декілька разів організувала "Пам'ять" на площі Рум'янцева, написала листа до *Известий*, в якому вимагала, щоб власті звернули увагу на діяльність "нересстрованих" товариств. Проте, хоч *Известия* надрукували листа, ніяких законних заходів проти "Пам'яті" не було. Щойно 25 вересня секретар Ленінградського міськкому Дехтярьов сказав, що ніхто не плянує ліквідувати "Пам'ять", хоч він не виключає, що можуть бути вжиті "адміністративні заходи" проти її членів.

30 вересня в наслідок реорганізаційних змін в Кремлі відійшов з посту ідеологічного наглядча Олександр Яковлев, на якому він деякий час заступав Лігачова. Це можна вважати певного роду жестом для "Пам'яті", яка вимагала усунення Яковлева. В усякому разі, це є поступок сантимагам "Пам'яті", а також інтелігенції, що думає національними категоріями, зокрема з-поміж "селюхів".

Виглядає, що радянські лідери знайшли спосіб як поводитися з "Пам'яттю". Вони, правдоподібно, дійшли до переконання, що як довго вона є незареєстрована, існує в затиллі, її можна буде тамувати. Крім того вона може бути до деякої міри придатною для уряду. Її можна використати у двоїстих діях як певного роду хлист. Поперше, її можна використати як "громозвід", щоб відвернути незадоволення народу від партії на "іноземців серед нас". Подруге, її використовують і будуть використовувати, щоб спрямувати увагу західньої критики від радянського офіційного антисіонізму на вигадану загрозу від "російської нової правиці".

Незалежно від такого опортуністичного використання "Пам'яті" режимом, вона є найбільш тривожним симптомом у всій хворобливій системі. Вона, передусім, вказує, що марксизм-ленінізм неспроможний розв'язати національного питання. "Пам'ять" є одним з доказів бунту російських патріотів проти подвійного ярма, в яке запряг їх комунізм: перше ярмо — однакове поневолення для всіх народів СРСР, а друге — ярмо ненависти і злорадності за накинєну їм ролю наглядчів над іншими народами-рабами. Корінні росіяни, вибрані режимом сповняти цю ролю під умовою насильного забуття своєї національної ідентичності, почали бунтуватися проти своїх зверхників. А що цей бунт має на меті звільнення з подвійного ярма, він заслуговує на симпатію усіх свободололюбних народів. А з другого боку, я переконаний, що натяки на антисемітизм "Пам'яті" не тільки ганебні, але й суперечать справі визволення, яку обстоює "Пам'ять".

Риторика "Пам'яті" звучить, зокрема, погано, якщо порівняти її з наступним:

Наша батьківщина, мабуть, як ніяка інша країна в світі, після століть фальшивого спрямування своєї могутності..., осягнувши стільки непотрібного зовнішнього та знівечивши багато у себе вдома..., відчуває потребу в усьому... Наша зовнішня політика останніх десятиліть виглядає немов проваджена навмисне проти інтересів власного народу. Ми рішуче готові поширити цю відповідальність і на кожну країну, незалежно як далеко вона лежить, навіть і на протилежній стороні земної кулі, якщо вона виявить намір націоналізувати засоби виробництва і централізувати владу. Ми втомилися від усіх цих світових, нам цілком непотрібних завдань. Нам треба відійти від цього виру світових змагань... Лікування наших душ! Це тепер для нас найважливіше, після всього віджитого, після того, як усе життя ми брали участь у брехні і навіть злочинствах.

Це слова Солженіцина з його есе "Каяття і самообмеження в житті націй", що появилось 1973 р. в самвидавній збірці *Из-под глыб*. Він, разом з багатьма своїми компатріотами, п'ятнадцять років тому намагався розбудити національну пам'ять в країні, яка почала підійматися з руїн культурного знищення. Він звернув увагу на трагічне становище росіян. Проте, на відміну від "Пам'яті", він не обвинувачує інших народів за нещастя росіян. Навпаки, він закликає росіян вступити на шлях каяття і самообмеження.

Усім відомо, як ці намагання Солженіцина закінчилися. Їх нехтували так само, як і його "Лист до вождів Радянського Союзу". Потім його викинули з країни. І навіть сьогодні, незважаючи на тиск радянської публічної опінії, уряд Горбачова не відновив Солженіцину прав жити і працювати в рідній країні.

Головною причиною цього є факт, що Солженіцин є доказом твердження, що можна бути безоглядним противником марксизму-ленінізму, а рівночасно патріотом своєї країни. Це твердження радянські лідери заперечили, явно порушивши свою власну конституцію, яка гарантує свободу совісти. Кремль свідомий, що Солженіцин оновлює російську національну пам'ять. Кремль знає також, що повернення Солженіцина до СРСР, у власній особі чи у вигляді його писань, звільнить російський патріотизм з усталених режимом рамок і прискорить зміцнення російського націоналізму як альтернативу більш життєдайну, ніж режим.

Солженіцин не буде так як "Пам'ять" і Попов, не говорячи вже про Лосото і Черкізова, потурати брехні і півправді про причини проблеми. А це є більше, ніж дозволяє теперішня гласність. Вона може дозволити Попову голосити півправду, коли він скидає вину за російську трагедію на безособову "адміністративну систему". Вона може дозволити "Пам'яті" говорити неправду, — хоч тільки на публічних лекціях, а не друкувати — про "сіоністсько-масонських" козлів відпущення цієї трагедії. Але вона не може потурати слову правди людини, яка недвозначно говорить, що марксистсько-ленінська

ідеологія знищила національне життя не тільки росіян, але українців, естонців та інших народів СРСР, включно з жидами. Солженіцин переконливо доказує, як "комунізм насправді загнуждав російський націоналізм" для цілей, суперечних російським національним інтересам. Він також говорить, що "російське національне відродження і визволення було б кінцем радянського комунізму, а далі і комунізму в цілому світі".

На жаль, намагання Солженіцина звернути увагу на становище росіян, опинилися поза центром уваги не тільки радянського уряду. Не звертали на них уваги також західні советологи. Його останні зусилля показати Заходові, що являє собою російський націоналізм, не знайшли відгуку. Небагато американських вчених досліджує сучасний російський націоналізм, а ще менше є тих, які його розуміють. Між тими останніми є вчений Джон Дунлоп (John Dunlop) з Інституту Гувера. У своїй праці *Обличчя сучасного російського націоналізму*, яка появилася 1984 р., він вважає "безглуздя" Заходу "все ще не звертати уваги на справи етнічних росіян і чимало слов'ян, яких ідентифікують з ними". Дунлоп розрізняє кілька "облич" російського націоналізму, включно з небезпечним націоналізмом, спорідненим з "Пам'яттю", хоч він також стверджує, що загалом він є стриманий і здоровий.

Проте, пропозиції Дунлопа, щоб Захід старався "подати сигнал поміркованим націоналістам", передусім у вигляді іншомовних радіопередач, ніхто не використав. Навпаки, в багатьох випадках західне ставлення до всіх виявів російського націоналізму погіршилося. Нещодавно Дунлоп остеріг, що ця неспроможність "бачити різницю між Олександром Солженіцином і Ніною Андреевою...може допровадити до безвихідних наслідків". Це саме стосується неспроможности побачити різницю між Ніною Андреевою та її можними покровителями в Політбюрі, з одного боку, і такими "консерваторами і традиціоналістами" як "Пам'ять", з другого.

Отже вертаємося знову до питання, чи "Пам'ять" є шляхом до змін? З того, що я вже сказав, ясно, що відповідь є позитивна.

Поперше, "Пам'ять" причинилася до процесу змін вже тим, що змусила радянський уряд признати, що в СРСР існує не тільки проблема національної меншости, але й російської національної більшости. Інтерв'ю Попова показує принаймні, що дискусія про цю проблему в радянській пресі перестала бути табу. В цьому відношенні Національний патріотичний фронт "Пам'ять" (так вона себе тепер називає) не відрізняється від Народних фронтів в Естонії чи Литві, які змусили Горбачова зректися заяви, що в СРСР існує повна національна гармонія.

Подруге, хоч "Пам'ять" відверто підкреслює важливість російських національних цінностей, вона, безсумнівно, кидає виклик марксистсько-ленінській ідеологічній монополії і, на довшу мету, підри-

ватиме стабільність тоталітарного режиму, який виводить свої мандати і владу з цієї ідеології.

Потрете, взявши до уваги, що "Пам'ять" є тільки однією з кількох груп російських націоналістів чи російської орієнтації, треба зробити висновок, що "Пам'ять" являє собою відродження російського національного сантименту, який має потенціальну силу стати вирішальною силою в основних змінах системи. Я маю на увазі зміну від теперішньої ідеократичної і тоталітарної системи до форми правління, що буде охороняти інтереси власного народу і рівночасно буде більш сумісне з сусідніми народами.

Захід повинен зрозуміти, що найкращий антидот на юдофобію "Пам'яті" є визнати легальними намагання росіян звільнити свій народ від комуністичного рабства. (Першим кроком у цьому напрямі повинно бути анулювання або внесення поправки американським Конгресом до резолюції з 17 липня 1959 р. в справі "поневолевих націй" — ця резолюція створює враження, що росіяни, а не комуністи накидають рабство). Я побоююся, що через нашу неспроможність зрозуміти об'єктивні причини, які викликали постання "Пам'яті", і через наш нахил дивитися на всіх російських націоналістів як на заплеканих юдофобів і шовіністів, ми не допомагаємо поліпшенню справ в СРСР. Усіх росіян, які не хочуть йти на службу комуністичного режиму, ми ставимо перед страшним вибором: або служити режимові, або отримати тавро "антисемітів і шовіністів". Вже найвищий час, щоб західні советологи позбулися фальшивого поняття, що російський патріотизм назавжди "запрягли у віз" комунізму. "Із-да" на російському патріотизмі скінчиться раніше чи пізніше. Вже час, щоб Захід зрозумів, що російський націоналізм є найбільш життєдатною альтернативою теперішньої вмираючої системи.

Немає, однак, сумніву, що скидаючи відповідальність за різні радянські проблеми на "інтернаціональну сіоністсько-масонську конспірацію" і зводячи наклепи на всіх радянських жидів, "Пам'ять" викликала недовіру до російського націоналізму. Цей аспект діяльності "Пам'яті" цілком слушно заслуговує на те, щоб його засудити. Проте треба не забувати, що "Пам'ять" розвинулася в умовах, створених урядом: дволичности, обманства, манії шпигунства, секретности, цензури, напівширої гласности і передусім марксистсько-ленінської ідеологічної монополії, на якій побудована тоталітарна радянська держава. Ось чому ми не повинні піддаватися спокусі засуджувати нечесливу зашифровану тактику "Пам'яті" без рівночасного засудження тоталітарної радянської системи, на ґрунті якої вона постала.

МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ НА ПОЧАТКУ 1989 року

Віктор Сабаль

Усе на світі міняється, постійними є тільки зміни. Це вже такий закон розвитку, що після однієї історичної епохи наступає інша, нова. Так було в минулому і можна з абсолютною певністю твердити, що так воно буде в майбутньому. Поставали могутні імперії, але з бігом часу створювалися елементи розкладу цих "вічних" суспільних творинь, і тоді на певному дозрілому ступені розвитку наступав їхній упадок, на їх місце приходили нові "вічні" царства, імперії і т. д. Як правило, спершу появлялися кількісні зміни. Вони щораз то більше, швидше накопичувалися, набирали динаміки і евентуально переходили в якість. В історії народів бували якісні переміни в результаті еволюційного процесу, але й часом революційні зміни, котрі приносили зі собою суспільний прогрес, а навіть і регрес, коли розвиток не створював необхідних передумов для побудови більш гуманних суспільних відносин. Звичайно, історичний розвиток ніколи не був прямолінійний, часто шляхи розвитку були тернисті, повні перепон і зигзагів, діяли елементи протиріч, негативна чи й позитивна ланцюгова реакція, той чи інший вплив непередбачених подій тощо. Формування нового суспільного ладу, його зміст, його стабільність були теж залежні від внутрішніх і зовнішніх сил, і від ступеня розвитку матеріальної бази та духовної надбудови, тому то одні суспільства розвивались швидше, підносилися на вищий ступінь, інші відставали матеріально і духовно в тій самій епосі і на тому самому континенті. Велику роль в цьому відношенні відігравало докільля, оце звісне геополітичне положення.

Геополітичне положення України відіграло в історичному розвитку нашого народу, без сумніву, незвичайно негативну роль, воно було і є однією з важливих причин, чому наша національна спільнота після упадку князівства не була спроможна оформитися і затвердити державну самобутність. В період, коли нашу країну грабували і спустошували усі без винятку сусіди, на північному сході, почавши від половини XV століття, формувалася і зростала Московія. Незагрожена сусідами, вона набирала сили і впливів шляхом завоювань великої частини Азії, а тоді, після Переяслава, почала свою експансію на південь і південний захід. Вона стала "гробокопателем" козацької держави, і до цього вторувала свій експансивний шлях на чорноморський південь і південний схід козацькою кров'ю. Московія-Росія знівечила в корені можливості

нашого народу оформитися в самостійну і міцну державу на базі величини його території, кількості населення і природних багатств. Таку ж деструктивну роль відіграв наш західний сусід — Польща, котра теж грабувала територію України аж до берегів Дніпра і гнобила немилосердно наш народ.

Росія стала великодержавою з її ненасиченим апетитом на нові території і запанувала над Україною ще задовго до приходу до влади більшовиків. Політика насаджування російського населення в містах України і вивіз українського населення поза кордони України не була вигадкою володарів Кремля, які лише вирішили продовжувати цю імперіальну політику царів — перемішування населення і поширювання території та сфер впливу "єдиної і неділимої". І для нас та інших неросійських народів, котрі впали жертвою цього ненаситного "культуртрегера" Півночі, не є важні мотиви його експансіонізму, чи це був ірраціональний гін, чи творення бази "світової комуністичної революції", чи поширення життєвого простору росіян в урожайні багаті регіони півдня, чи мішанина різних мотивів. Не виключено, що революціонерам більшовицької партії на чолі з Леніном і Троцьким йшло справді про побудову нової суспільної формації — соціалізму, і що зміцнення великодержави вони вважали як конечну передумову дальших революційних зривів в Європі, та щоб втриматися серед ворожого імперіалістичного оточення. Але дійсним став факт, що Сталін вирішив створити могутню великодержаву, поширюючи територію Радянського Союзу в регіони Прибалтики і Східної Європи, і на ділі підпорядкував інтереси світового комуністичного руху, комуністичних партій, інтересам цієї великодержави, а ці "братні комуністичні партії" міняли свою генеральну лінію згідно з акціями і політикою Сталіна, і завжди допасовували свою політичну лінію генеральній лінії КПРС. Чистокровний інтернаціоналізм і марксизм, чи навпаки, — марксизм на службі Москви?!

Із "Союзу вільних і рівноправних" республік, так як це записано в конституції, з бігом часу, а головню від першої п'ятирічки, насильної і кривавої колективізації і такої ж брутальної прискішеної індустріялізації, створилася екстремно політично і економічно сцентралізована великодержавна, першорядно мілітарна потуга і третьорядна економічна формація — Верхня Вольта (Африка) з атомною зброєю, як це влучно окреслив колишній німецький канцлер Гельмут Шмідт.

Але вже на початку існування СРСР, а особливо в період панування Сталіна, почали наростати внутрі цієї зовсім нової, невідомої досі в історії народів суспільної формації елементи розкладу в усіх сферах життя імперії, економічна стагнація, а то й регрес, грабїж і марнотратство господарських ресурсів (дїбр), жахливе нищення екологічного довкілля, розбудова технічно недосконалих атомних

електричних станцій, особливо на території України (на території величиною 2.7% Радянського Союзу, приблизно 25% АЕС), розклад культурних вартостей політичного соцреалізму, бешкетування союзних міністерств і відомств в неросійських республіках, ламання законів і конституційних прав терористичними органами державної безпеки, безвідповідальні дії всевладної компартії, котра завела Радянський Союз в тупик. Загальна прогресуюча деморалізація спричинена фактом мізерного життєвого рівня широких мас населення при рівночасному існуванні добре платних упривілейованих партійних вельмож, крадіж суспільного майна, національні конфлікти у висліді нищення національної самобутности неросійських народів, нахабне ставлення партійних і радянських чиновників в усіх суспільних організаціях, наукових закладах, державних установах тощо до будь-яких проявів національних почувань, нігілістичного ставлення культурирегів півночі до мови корінного населення і т. д. Де не глянути — існують елементи несправедливости, бруталного ставлення властимущих, на ділі елементи розкладу цієї потворної системи, що вже давно пережила себе і котра втримувалася при житті терором в усіх його формах. А опам'яталися властимущі шойно тоді, коли вповні виявилося, що затяжний міждержавний конфлікт, спровокований Сталіном і його наступниками, з усіма його консеквенціями, не приніс для цієї великодержави жадної користи, а навпаки, спричинив у великій мірі поглиблення економічної кризи та головно технічну відсталість, та що оці серйозні зовнішні і внутрішні конфлікти захитують самі основи СРСР, його матеріальну базу та імперіяльну позицію. Усі ці вишеназвані об'єктивні фактори з їхньою негативною динамікою, оця серйозна обстановка розкладу системи, покликали на порядок дня конечність радикальних реформ, і в таких обставинах "з'явився" Горбачов, чи радше реформатор Горбачов став продуктом вимог часу, а факт, що він ще досі не зустрів організованої опозиції сталіністів — а їх в Радянському Союзі легіони — свідчить, що й вони, оці всезнайки "доблесної" партії не мають відповіді, що робити, як розв'язати систему протиріч і зупинити загальну прогресуючу кризу. Генсек-президент Горбачов збагнув, що без замирення з "імперіялістичним" Заходом буде неможливо здійснити економічні реформи. Для оздоровлення економіки є конечно потрібна модерна західня техніка — high tech I know how — товарообмін, відтяження військового бюджету і то не тільки шляхом скорочення озброєння, але й усіх галузей збройних сил. Військовий бюджет СРСР виносить приблизно 17 відсотків національного доходу (gross national product). Гігантські фонди для підтримання "оборонної" спроможности, необхідні для розвитку народного господарства. Політика пріоритету важкої індустрії, її масивні розміри коштом легкої

індустрії триває вже більш як 60 років, вона не збільшила безпеки Радянського Союзу, але за це внесла свій вклад до створення відносин між народами.

Горбачов і його соратники започаткували процес міжнародної відлиги, і як би це дивно не виглядало, але войовничий антикомуніст Реген і президент "імперії зла" Горбачов стали компаньйонами для формування миру у світі! Ось що сказав американський президент під час зустрічі з Горбачовим 7 грудня на острові Говернорс: "В період секретарювання Горбачова Радянський Союз став гідний довір'я в переговорах, Горбачов не дав мені досі жадної причини йому не довіряти. Президент Радянського Союзу веде затяжну боротьбу проти бюрократії, але є очевидним, що велика більшість радянського населення стоїть по боці Горбачова". В 1981 р. на його першій пресконференції Реген був переконаний, що керівники Кремля беруть собі право на брехню і обман і кожний злочин є їм любий, щоб досягнути їхні цілі. Два роки пізніше, в 1983 р., Реген назвав СРСР "імперією зла". А сьогодні американський президент вважає Радянський Союз повноправним членом родини націй, з котрим одного дня можна буде заключити альянс. Це вже четвертий період міжнародної відлиги від початку холодної війни: перший — після смерти Сталіна 1953 р., другий — після кубинської кризи 1962 р., третій — після завершення "Салт", умовно в 1972 р., перша спроба обмежити озброєння. Правдоподібно, ця четверта спроба г'юбального замирення між двома великодержавами і їхніми альянтами- сателітами має більші шанси і об'єктивні передумови. Перегони в озброєнні в період панування Брежнєва, насаджування величезної кількості стратегічних міжконтинентальних, середньої дальності і коротко-дальних нуклеарних ракет, розбудова воєнної нуклеарної ф'лоты, продукція десятків тисяч танків, розбудова летунської ф'лоты та іншого воєнного знаряддя, не збільшила безпеки Радянського Союзу, оця агресивна брежнєвська політика тільки спровокувала західні уряди, а головню уряд США, до гігантської контракції. Військовий бюджет США виносить сьогодні приблизно 300 мільярдів доларів, і тільки мінімальна частинка цього могутнього потенціалу є спроможна знищити СРСР, а то й усі країни світу. Побрязкування зброєю Брежнєва і його мілітарних громиків лише закріпило статус Радянського Союзу як економічно недорозвинутої країни, цієї Верхньої Вольти з атомними бомбами.

Горбачов, взявши курс на замирення, відмовився від політики міждержавних авантур в країнах, віддалених тисячами кілометрів від СРСР. Виявилось, що інтервенції типу Афганістану та інші не принесли Радянському Союзові жадної користі, не захитали рівноваги сил, а навпаки — спричинили величезні кошти і жертви в людях, приблизно 20,000 солдатів Радянської Армії загинуло в

Афганістані намарно. Ще в 1987 р. була в пресі і в розмовах між політиками мова, що Радянський Союз, з мотивів великодержавного престижу, не виведе своїх окупаційних дивізій з Афганістану, але вже в 1988 р. Горбачов вирішив закінчити цю криваву авантюру. 10 грудня 1987 р. президент Реген і генсек Горбачов підписали умову про знищення нуклеарних ракет середньої дальності і контролю щодо інспекції знищення на територіях обох держав, рівночасно вирішено продовжувати переговори відносно 50-відсоткової редукції інтерконтинентальних ракет і редукції традиційної нуклеарної зброї. Великим кроком в напрямі глобального замирення з державами НАТО треба вважати заяву Горбачова на конференції Об'єднаних Націй 7 грудня 1988 р. про одностороннє скорочення збройних сил СРСР, кількістю 500,000 солдатів (10 відсотків — 5.1-мільйонної армії), 10,000 танків, 800 літаків, і вирішення реорганізації радянських збройних сил для суто дефензивних цілей. Прямо сенсаційна декларація, котру зустріли делегати ООН бурхливими аплодисментами і принесли Горбачову симпатії в цілому світі, як повідомляла щоденна преса. Звичайно, важливим є не сам факт редукції і її величина, але тенденція політики, її динаміка.

Західня преса підкреслює крім цього переконання, що Горбачов відвертається від ідеології, бо він прийшов до переконання, що концепція класової боротьби віджила, вона сьогодні неактуальна. Неактуальна вона особливо в період атомної обстановки і загрози великомаштабної нуклеарної катастрофи. У своїй доповіді в Нью-Йорку Горбачов сказав, що "ми не можемо твердити, що ми, марксисты, володіємо останньою правдою". І не тільки це. Інтелігентний Горбачов, не опутаний фундаментальними догмами, побачив власними очима як живе цей капіталістичний Захід на базі ринкової економіки в порівнянні зі злиднями країни "розвинутого соціалізму", і оцей особистий досвід підтвердив правоту його реформістських цілей. Він теж переконався, скільки громадянських свобод існує на Заході, і немає сумніву, що Горбачов бажає собі зовсім іншого Радянського Союзу, іншого суспільного ладу, котрого не можна досягнути в обстановці внутрішніх і зовнішніх конфліктів.

На думку автора цих рядків, політика глобального замирення буде далі розвиватися, тепер є черга за державами НАТО. Ніде правди діти, холодна війна не тільки зміцнила оцей звисний мілітарно-індустріальний комплекс, на котрий вказував вже президент Айзенгавер, але й породила войовничі агресивні елементи, котрі є принципіально проти політики міждержавного замирення і представляють політику дальшого пасивного озброєння для "оборони вільного демократичного ладу".

Якою буде відповідь держав НАТО на ініціативу Горбачова, чи розвинеться і прискориться динаміка розвитку в цьому напрямі?

Немає найменшого сумніву, що політика глобального замирення, серйозної редукції нуклеарної і традиційної зброї, хоча не в інтересі продуцентів зброї і їхніх представників у Пентагоні і Конгресі та войовничих елементів інших держав НАТО, лежить в життєвому інтересі усіх народів світу, а особливо в інтересі *народів* Радянського Союзу. Ця політика замирення лежить теж в інтересі американського народу. Військовий бюджет США вносить приблизно 300 мільярдів доларів, фінансований досі бюджетним дефіцитом величиною 150-170 (в минулому понад 200) мільярдів доларів, тільки чином національного задовження вносить 150 мільярдів доларів річно, в період, коли приблизно 70 мільйонів американського населення животіє на грані і дещо вище екзистенціального мінімуму, в найбагатшій країні світу! В Європі існує конечна потреба мільярдних капіталовкладів для оздоровлення життєвого довкілля, розвитку неатомних джерел енергії. Конструкції фабрик і заводів, машин, більш відповідних екологічним потребам і ґрунтовної реконструкції машин застарілих і монтаж модерних фільтраційних знарядь, та інших соціальних і культурних потреб широких мас населення. Ще досі деякі європейські уряди, члени НАТО, ведуть себе як сателіти пентагонських генералів і Вашингтону, але навряд чи зможуть вони надалі нехтувати інтересами народів, якщо дійсність підтвердить правдивість замірів і курс Горбачова. Вже кілька років зростає серед європейських політиків переконання, що інтереси європейських народів не є тотожні з інтересами США, і що пора формувати сильний політичний і військовий альянс європейських країн, звичайно в дальшому союзі зі Сполученими Штатами, але на базі співпраці рівного з рівним.

В міждержавних відносинах наростають і міцніють об'єктивні передумови основних змін. Не можна лише передбачити глибин і темпів цих змін, але з певністю можна ствердити, що період холодої війни, який почався більш як 40 років тому, наближається до свого кінця. Такою, а не іншою є міжнародна ситуація на початку 1989 р.

Насувається мимоволі питання, чи така міжнародна ситуація сприятиме національному відродженню неросійських народів і розбудові та закріпленню їхньої республіканської суверенності? Надія наших співвітчизників на Батьківщині є на дальший прогрес політики перебудови, гласности і демократизації, на загальний лібералізаційний і цивілізаторський курс реформаторів, бо він розкладає деспотизм, деспотичну ментальність пануючих і народних мас, але для успіхів отих процесів у Радянському Союзі є необхідна сприятлива зовнішня обстановка, про що була мова вище. Але надіятися тільки на ці посередні елементи розвитку — замало. На місцях, в республіках, мусить проявитися ініціатива в змаганні

за суверенні права республік, гарантовані радянською конституцією. В Україні (і Білорусії) маємо до діла з незвичайно важкою ситуацією, бо старий сталінсько-брежнєвський партійний апарат тримає міцно владу в республіці і дотримується політичної лінії, котра насправді є антиреформаторська, всеціло реакційна. Щербицькі, Єльченки та інші є надалі віддані Москві і залишилися вірними інтересам імперії. До цього російський елемент індустріальних центрів республіки є могутнім суспільним масивом і він є вірний альянт у співпраці з євнухами українського походження, цього російського імперіяльного центру. Хоч тепер нема в Україні терору, але існує далі ситуація залежності від державних і партійних чиновників, від власть імуших на заводах, у конторах, наукових інституціях, теж панівної меншости на бездержавну, приборкану більшість. Під час столітнього бездержавного існування, в обставинах панівної російської культури, нахабного чиновництва витворилася в нашому народі, особливо серед інтелігентських верств, ментальність меншевартости, угодовства, безхребетности. Покишо наші культурні і суспільні активісти не мають допомоги ширших кіл народу, жителів індустріальних центрів, тому рух спротиву в Україні не такий міцний і масовий як в республіках Прибалтики і Закавказзя. Коли врахувати всі історичні елементи і сьогоднішній стан після 60-річного масивного наступу центру в Москві і його альянтів на місцях проти будь-яких проявів національного вияву, коли зважити цей антиукраїнський суспільний масив єдинонеділимців і всьоравновців, то прийдеться українським культурним і суспільним діячам вкласти великі зусилля для мобілізації українського населення для справи нашого національного відродження.

Українська політична діаспора є вільною ставити собі максимальні цілі, хоч би так по традиції, але така політична постановка — чисто декларативного характеру — внеможлиблює творення спільної мови і спільної політичної лінії з патріотичними елементами в Україні, а то й надалі сепарує діаспору від Батьківщини, хоча доля українського народу вирішуватиметься теж і патріотичними елементами, що там живуть і діють. В цьому немає і не може бути жодного сумніву.

Грудень 1988 р.

СТРАХ ПЕРЕД ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ

Нова радянська версія українського визвольного руху

М. П.

У Радянському Союзі історію народів СРСР переписували впродовж десятиліть, відповідно до нових постанов партійних з'їздів, пленумів ЦК і під смак даних вождів. В результаті того у підручниках історії мінялися, замовчувалися або фабрикувалися події і факти, яким давали завжди нову інтерпретацію: те, що було правдою вчора, ставало брехнею сьогодні, і навпаки. Вершиною свавільної маніпуляції історичними фактами був у свій час ославлений *Короткий курс історії ВКП(б)*, який десятиліттями правив за догму, а тепер став об'єктом глузувань самих комуністів.

Найбільше в радянських публікаціях спотворювали історичне минуле неросійських народів. Їхні визвольні рухи ганьбили як інтриги імперіялістичних розвідок, а їх провідників — як чужоземних агентів. Головну роль у цій справі відіграли органи радянської охоранки та ідеологи російського великодержавного шовінізму або звичайні кар'єристи з-поміж росіян і вислужників самих неросійських народів.

Тепер, в умовах гласності і перебудови, ці справи повинні мінятися. Дещо в цьому відношенні в Радянському Союзі таки робиться, передусім в Росії, де, зрештою, найменше фальшували історію, а також у Прибалтійських республіках, на Закавказзі. Найменше в Україні. Правда, тепер дозволяють уже писати про Михайла Грушевського, друкують дещо з його спогадів, обіцяють видати його працю "Культурно-національний рух на Україні в 16-17 в." Але невідомо, чи видадуть його основоположну статтю "Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" і, звичайно, фундаментальну *Історію України-Руси*. Останнім часом зняли заборону з прізвища Михайла Драгоманова, але з-за плота на нього стріляють. Згадати б хоча атаки проти письменниці і дослідниці творчості Драгоманова Раїси Іванченко. І з "реабілітацією" Грушевського не все проходить без опору, свідченням чого є випад завідуючого відділом Інституту історії Академії Наук УРСР В. Сарбея проти С. Білоконя.

Тривалий "застій" далі існує у партійних писаннях про революційний і післяреволюційний періоди 1917-1919 рр. Якщо, наприклад, судити по характеру *Українського історичного журналу*, офіційного Інституту історії Академії Наук УРСР, то там продовжується незмінна лінія політики у відношенні до Української Народної Рес-

публіки, до української національно-демократичної революції взагалі. Так само виглядають справи зі ставленням вождів УРСР до підпільного і повстанського руху під час Другої світової війни і впродовж сорокових років після її закінчення. Тут у партійних публікаціях далі панує фальсифікація і наклеп.

Взяти хоча б відомі *Вісті з України*, що видаються в Києві виключно для українців на Заході українською та англійською мовами. На сторінках цієї газети десятиліттями очорнюють організований український визвольний рух воєнного і повоєнного періодів. Сьогодні, правда, в час перебудови й гласности, видавці цієї газети дещо причесалися під нову моду, але свого департаменту дезінформації вони не закрили. Зрештою, їх у цьому ділі часто виручають інші газети. Ось, наприклад, недавно офіційний орган ЦК КПУ *Радянська Україна* присвятила сім довгих статей організованому українському визвольному рухові (27, 29, 30 листопада і 1, 2, 7, 8 грудня 1988 р.).

Ця серія статей називається "Не стануть ягнцями вовки". Нічого казати, назва соковита, як пристало писати захисникам епохи брежнєвсько-сусловського "застою" чи, радше, непоправним сталіністам. І зміст статей вповні гармонізує з назвою. У них неправда перегукується з наклепом. Статті підписані "В. Давиденко". В жанрі, про який тут мова, автор — не новачок. Ще у 1979 р. у Видавництві політичної літератури України появилася книжка "Владимира Андреевича Давиденко *Святоша из абвергруппы 209*". Книжка спрямована головним чином проти Української Автокефальної Православної Церкви, зокрема проти її ієрархів митрополитів Іларіона і Мстислава. Книжка вийшла тиражем 65 тисяч, що дуже багато, коли взяти до уваги постійний дефіцит друкарського паперу в СРСР і те, що цінні наукові чи літературні твори в Україні появляються дуже малими тиражами. Для порівняння: перший том *Словника української мови* вийшов тиражем 20,000, одинадцятий 26,150. Це на 50 млн. населення! Треба ще згадати, що есеї В. Давиденка дуже нагадують писання С. Т. Даниленка, який відомий, зокрема, з памфлетів проти митрополита Андрея Шептицького. І прізвища обох авторів вражаюче подібні, хоч це, певно, зовсім випадкове. Схоже радше на спорідненість душ.

Як сказано, статті Давиденка написані на старий копил, отже навряд чи заслуговували б на коментування. Алеж бо є в них також деякі нові елементи. Нова, передусім, мотивація, причина, ради якої статті написано. Автор, чи радше редакція, у вступі до статей вияснюють це доволі широко:

Останнім часом на деяких зборах і зустрічах громадськості республіки та в пресі порушується питання про ставлення до буржуазно-націоналістичних банд у західних областях УРСР. При цьому дехто з виступаючих висловлюється за "реабілітацію" цих банд і навіть... за спорудження пам'ят-

ників "поляглим в боротьбі" бандерівцям. Висувалась також пропозиція взагалі переглянути наше ставлення до збройних формувань так званої Української Повстанської Армії (УПА), як до банд і вважати їх дії національно-визвольним рухом, спрямованим проти сталінізму, більше того, проти відомих порушень ленінської національної політики на Україні. Водночас багато авторів і учасників громадських зборів, частина яких добре пам'ятає бандерівське лихоліття, рішуче протестують проти такого безвідповідального на їхню думку підходу, гостро засуджують злочинний людиноненависницький характер бандитизму, згадують море крові і сліз, що їх принесли на землю краю бандити-"упівці" (від УПА).

Це останнє — не нове. Комуністи мають великий досвід в тому як організувати "стихийні" збори і на них засуджувати "ворогів народу". Цікавішою є інформація *Радянської України* про збори іншого типу, на яких громадськість вимагає "переглянути ставлення партії до збройних банд ОУН і УПА". В Україні і на Заході відомо, що такі домагання висували українські патріоти на багатотисячних публічних зборах у Львові та в інших містах, що за це ув'язнили на три місяці Івана Макара, одного з провідників таких зборів, та що подібні домагання висловлювали окремі діячі в позацензурних публікаціях, а також у зверненнях до органів влади. А це, очевидно, владу занепокоює. Тому заплановано протидіяти. В такому, власне, пляні написані статті Давиденка. Вони мали б допомогти партії повернути "ідеологічну стійкість" мас. Навряд чи вони виконають своє завдання, дарма що вахляр його "аргументації" доволі широкий. Розповідь про ОУН і УПА він починає від їх генези — звичайно, у його власній редакції. Він пише:

Якими факторами було зумовлено створення банд УПА? Хто їх організував і очолював? Відповідь на ці питання потребує бодай короткого екскурсу до подій двадцятих-тридцятих років. Вигнані за межі нашої Батьківщини націоналістичні лідери разом з керівництвом західньоукраїнських буржуазних і дрібнобуржуазних угруповань шукали тоді нових контактів з реакційними колами Заходу. Особливі ж надії емігрантська контрреволюція, зокрема верхівка Організації українських націоналістів (ОУН) пов'язувала з гітлерівським фашизмом, з його політикою агресії, війни... З початком Великої вітчизняної війни слідом за гітлерівськими фронтовими частинами на Україну вдерлися т. зв. похідні групи ОУН... Їх учасникам доручалося створити допоміжний окупаційний апарат... Криваві сліди залишили на українській землі бандерівці зі створених фашистами на початку 1941 року батальйонів "Роланд" і "Нахтігаль", які входили до складу диверсійно-терористичного полку абверу "Бранденбург". Тільки в перший тиждень окупації Львова фашистські карателі та їхні холопи з "Нахтігально" вбили понад 5 тисяч мешканців міста — українців, росіян, поляків, євреїв...

Це стільки про ОУН. А як було з УПА? Давиденко "пояснює" зовсім просто. УПА, мовляв, постала не для боротьби проти німців, але виключно на те, щоб знищувати більшовицьких партизанів — звичайно, на доручення німецьких зверхників. Він так і пише: "З цією метою ватажкам ОУН-бандерівців було доручено створити на території Волині та згодом і в Галичині озброєні формування, які пізніше одержали назву УПА".

Давиденко, очевидно, розраховує на втрату історичної пам'яті українського народу, алеж при всіх знищувальних засобах комуністичної влади їм таки не пощастило цю пам'ять в цілому знищити. Зокрема в західних областях України живуть ще ті, хто пережив страхіття гітлерівського і сталінського терорів воєнних і післявоєнних років, і ті люди передали свої розповіді наступним поколінням, а вони поширили правду про український визвольний рух на інші області України. Це ж такі молоді люди сьогодні виступають на публічних зборах, це вони ставлять клопітливі для влади питання про минулі десятиліття, шукають за правдою, бож правди про минуле нікому тривало не закрити. А вона проста і ясна.

Ось дещо з того, що Давиденко і йому подібні намагаються перекрутити, заперечити, зганьбити. Насамперед до питання генези ОУН і її орієнтації на Німеччину та пов'язання з гітлеризмом. ОУН постала в січні 1929 року, коли гітлерівської Німеччини ще не існувало, бо вона народилася 1933, орієнтуватися на нацистську ідеологію їй не було причини. Якщо ж йдеться про враховування можливої прихильної для визволення українського народу кон'юнктури, то у міжвоєнному періоді не тільки ОУН, але й інші українські політичні партії розглядали Німеччину як єдину силу в Європі, яка може вплинути на зміну політичної карти Європи, створеної Версальським договором. Відомо, що Україна в цьому співвідношенні сил опинилася під чотирма окупаціями. Не могли тоді українці орієнтуватися на західні демократії, які співпрацювали з окупантами України, або на Москву, після того як в погромах 1920-их і 1930-их років в Україні знищено цвіт української культурної верхівки і професійної інтелігенції та виморено голодом п'ять - сім мільйонів українських селян.

Зрештою, у 1939-1941 рр. на гітлерівську Німеччину орієнтувався також Радянський Союз і уклав з нею пакт про ненапад і дружбу. А коли Гітлер порушив договір, уряд СРСР також відповів війною. Подібно зробила ОУН. Коли після проголошення відновлення самостійности України у Львові 30 червня 1941 р. німці вимагали цей акт відкликати, Ярослав Стецько як голова Державного Правління і Степан Бандера як голова ОУН відмовилися це зробити і німці їх за це заарештували і тримали в концтаборах аж до осені 1944 р. А 4 жовтня 1941 р. вони розіслали по всій Україні гончі

листи за Миколою Лебедем, який, як другий заступник Бандери, очолив протинімецьке підпілля ОУН і вів його до травня 1943 р., коли ті обов'язки перебрав Роман Шухевич. У вересні 1941 р. німці провели масовий погром ОУН по всій Україні, в Німеччині та в окупованих тоді німцями країнах Європи і арештованих запроторили в концтабори до кінця війни, де багато з них загинули з голоду чи виснаження або були вбиті. Всіх неможливо сьогодні точно облічити.

Зразу після арештів ті члени ОУН, яким пощастило не попасти німцям в руки, організували підпільну боротьбу проти окупантів. Документи цієї боротьби відомі західнім дослідникам, про це написано чимало різними мовами. Знають про це також правителі СРСР, алеж правди вони не скажуть.

Давиденко пише, що Стецько у вересні 1941 р. обіцяв Німеччині "необхідну господарську підтримку", але як же він міг такі обіцянки давати, коли він вже сидів у німецькому концтаборі? Давиденко намагається переконати читачів *Радянської України*, що ОУН не боролася проти німців і з ними коляборувала. За що ж тоді гестапо провело згаданий шойно погром ОУН у вересні 1941 р., і чому протягом усіх років окупації продовжувалася подібна ловля за українськими націоналістами? Чому вже у 1941 р. німці замордували в Авшвіці двох братів Бандери, чому в грудні 1942 р. гітлерівський кат Вірзінг замучив у львівській в'язниці крайового провідника ОУН Івана Климова-Легенду, чому тоді розстріляли у Львові провідного діяча ОУН Івана Равлика, його дружину і тещу разом з групою євреїв?

Чому згаданий Вірзінг замордував у в'язниці в Берліні у 1943 р. діячку ОУН Гальку Столяр, яка, до речі, в січні 1941 р. була засуджена більшовицьким судом у Львові на кару смерті і тільки початок війни не дав змоги кагебістам знищити її? Чому в жовтні 1941 р. німецька жандармерія вбила в Миргороді Миколу Лемика, провідника похідних груп ОУН? Чому весною 1942 р. гестапо розстріляло у Києві провідного діяча ОУН Ярослава Хомова-Лімницького, а 25 липня того ж року агенти гестапо вбили на вулиці Києва провідника ОУН на східних і центральних землях України Дмитра Мирона-Орлика? Чому в березні 1944 р. німці повісили в Дрогобичі групу членів ОУН разом з членом Крайового Проводу Іваном Климом? Чому в грудні 1941 року німці заарештували, а згодом розстріляли в Києві таких провідних діячів другої ОУН, яку очолював Андрій Мельник, як Олена Теліга, Орест Чемеринський, Іван Рогач, Петро Олійник, Микола Кузьмик та інші? Чому в німецькому концтаборі Саксенгаузен загинув у 1944 році Олег Кандиба-Ольжич, видатний діяч тієї ж ОУН?

Чому на вулицях міст різних областей України, не тільки західних, можна було протягом трьох років німецької окупації

читати оголошення окупаційних властей про розстріли українців за спротив німецькій владі, а серед них було чимало членів ОУН і збройного підпілля, про що постійно згадували в тих оголошеннях. Ці оголошення — яскраві свідчення про те, що організованих українських націоналістів німецькі окупанти розглядали як головних своїх ворогів. Нічого дивного, що тепер українська громадськість на батьківщині домагається вшанувати тих патріотів і протестує проти очорнювання їхньої пам'яті давиденками.

Розстрілювали та знищували німці не тільки членів ОУН, але загалом свідомих українських діячів, передусім інтелігенцію. Так, наприклад, гестапо розстріляло у Чорткові 27 листопада 1942 р. 42 місцевих діячів, а в Рівному у жовтні 1943 р. кількадесят діячів, у тому числі кільканадцять жінок, серед них провідну діячку жіночого руху Харитю Кононенко, та знищили сотні українських патріотів.

Пора також відкрити спецфонди архівів СРСР і показати народові принаймні частину великої кількості підпільної протинімецької лутератури — листівок, звернень, заяв, періодичних видань ОУН і УПА та ін., включно з німецькими документами про розстріли членів ОУН. Коли б ці документи були доступні в СРСР, Давиденко не міг би блюзнірськи писати про вислугування ОУН перед німцями, він не міг би поширювати явну брехню про те, що, мовляв, члени військового куреня "Нахтігаль" брали участь у знищенні населення Львова, бо на Заході давно відомо і підтверджено чужинецькими дослідниками, що ті погроми були ділом німецької служби безпеки (Зіхергайтсдінст). Ті німці також розстріляли групу польських професорів, про що засвідчили родичі розстріляних. Коли б в СРСР стали відомі заховані в закритих фондах документи, Давиденко не міг би затаювати і факту масових розстрілів органами НКВД українських політичних в'язнів у багатьох містах України в червні-липні 1941 р. чи подібне знищення майже десяткох тисяч українських робітників, селян та інтелігенції у Вінниці у 1937-1938 рр. А були це чейже безборонні жертви, і не стався цей злочин в умовах воєнного хаосу.

Давиденко намагається доказати, що проти німців не боролася також УПА, що навіть її створили самі німці. Поскільки факти такої боротьби відомі в народі, він придумує наївний маневр, мовляв, з рамени УПА велися бої проти німців, але робили це колишні полонені Червоної Армії, які попали в УПА, при чому вони діяли "всупереч категоричній забороні керівників ОУН-УПА". Тут знову ж брехня має короткі ноги. Вистачить прочитати опубліковані на Заході документи німецьких воєнних архівів про поборювання УПА німцями, щоб побачити дешеvu Давиденкову дезінформацію. Та й існує вже сьогодні в світі багата література про УПА чужими мовами і в ній точно визначено місце всього організованого україн-

ського визвольного руху, як незалежної політичної сили між Німеччиною і СРСР під час війни і після неї. У книжці колишнього президента США Річарда Ніксона, яка вийшла недавно, читаємо м. ін. таке: "Коли гітлерівська Німеччина окупувала тут територію [України], Українська Повстанська Армія в кількості 40 тисяч воják боролася як проти совєтів, так і проти нацистів".¹

Давиденко має труднощі з поясненням існування УПА і ОУН під час другої більшовицької окупації. В його з'ясуванні ситуація під німецькою окупацією була простіша. Мовляв, УПА існувала, бо її створили, чи доручили створити, німці, її вони вишколили і озброїли. Але як могла вона існувати після упадку Німеччини? Хто їй допомагав? Сказати, що УПА і весь підпільний та збройний рух існував тому, що він мав підтримку народних мас — Давиденко не може і не хоче. Він шукає виходу, насамперед вдягаючись в тогу об'єктивного дослідника: він критикує інших радянських авторів за спрощене пояснювання фактора ОУН і УПА. Він каже, що "не можна погодитися з модною донедавна тезою про те, що банди взагалі склалися «з класово-ворожих елементів», «кримінальних злочинців» і т. п.", бо "все було багато складніше" та що неправильно думати, що "збройні формування українських буржуазних націоналістів — це великі, розрізнені, неорганізовані зграї, які не мали відповідної військової підготовки, ні якогось центрального керівництва".

Це вже цікаве твердження комуністичного автора. Бо коли "банди УПА і ОУН" (Давиденко, подібно як гестапо, називає ОУН і УПА "бандами") це "не кримінальні злочинці", і коли вони добре організовані і вишколені та існують довгі післявоєнні роки без зовнішньої допомоги, то прямий висновок з того мусів би бути, що це політична сила, яка спирається на народному ґрунті, що вона має підтримку народних мас, бо бореться за народні інтереси. Але того, як сказано, комуністичний автор признати не хоче, тому й тут він вдається до викрутів. Він запевняє, що в УПА воювали малосвідомі елементи, або обдурені "націоналістичною пропагандою" селяни, врешті, що до УПА йшли люди під примусом керівників УПА. Проте він додає: "Були тут і люди ображені на радянську владу в зв'язку з порушенням соціалістичної законності на місцях, безпідставними арештами та виселеннями родичів або близьких, націоналізацією земельних угідь та засобів виробництва у багатіїв і церковників". Він також пише про насильства колективізації, які відштовхували народ від радянської влади і сприяли українському рухові опору. Говорячи про вивезення з західних областей, він подає цифру 203,662 вивезених з України людей, в тому числі 65,906 родин. Це, очевидно, занижена кількість. Натомість він перебільшує сили УПА-ОУН, мовляв, восени 1945 року вони мали близько 90 тисяч організованих людей. В усякому

разі, все це в устах комуністичного автора нові й цікаві признання та ствердження.

Але назвавши такі факти, які, з одного боку, показують насильства більшовиків, а з другого — органічні підстави сили організованого українського визвольного руху, Давиденко водночас пробує переконати читача начебто підтримку народу мала не УПА чи ОУН, але радянська влада. Свідченням того мають бути... т. зв. "истребительные отряды" ("винищувальні батальйони") або прямо "стрибки", які помагали більшовикам боротися проти підпілля. Він пише: "У відповідь на злочини націоналістів на заклик партії трудящі західніх областей включилися в боротьбу з бандами... На червень 1945 р. тут вже діяло понад 300 винищувальних батальйонів, у складі яких налічувалося 28 тисяч бійців і 2,666 груп самозахисту з числа місцевих селян, де перебувало 29 тисяч чоловік".

Як на ділі було з тими "добровільними" "винищувальними батальйонами"? В офіційній УГВР з 1946 р. *Самостійність*, передрукованому в *Літописі УПА*, читаємо:

Більшовицькі загарбники [...] намагаються за будь-яку ціну допровадити український народ до найширшої братовбивчої війни, до винищування революційного руху руками самих українців [...]. Спочатку НКВД пробувало організувати "стрибків" із добровольців [...] тоді вдавалось до терору. Почалися арешти, побої, шантаж, погрожування Сибіром, щоб змусити зголоситися взяти зброю і служити в "істребительних батальйонах" [...] Серед української молоді, гвалтовно забраної більшовиками до "стрибків", або міліції, НКВД ширить деморалізацію, організуючи розпусту, пияцтво, влаштовуючи гульбища, дикі оргії, культивуючи бандитські навички [...] більшовикам виразно йдеться про те, щоб знищити серед української молоді всяку національну й людську мораль і етику, довести до стану худоби, з якої можна б було зробити що лише кому подобається...²

В цій же статті в *Самостійності* читаємо про інші методи боротьби з УПА при допомозі "окремих провокаційних бойових груп":

В ці групи, крім спеціально вишколених енкаведистів, яких є більшість, входять звичайно також полонені і зловлені енкаведівським терором повстанці. Групами керують енкаведівські офіцери. Тактика — цілковито партизанська [...] наслідують партизанський побут УПА. Всі одягнені поповстанському, говорять українською мовою. Їх завданням — робити засідки на лісових просіках, стежках, контролювати окремі сектори лісу, контактуватися з меншими повстанськими відділами, командирами УПА чи керівниками підпілля і знищувати їх у близькому рукопашному бою. В селах вони видають себе за групу якогось загальновідомого в тому терені

відділу УПА, яка ніби відбилася від нього під час бою й тепер шукає зв'язку, домагаються харчів, одягу, грошей, грабують це все в людей, нарікають на своїх командирів, керівників підпілля, б'ють населення, культивують бандитизм...³

Особливе місце в знищенні українського визвольного руху мали варварські засоби, які НКВД вживало у відношенні до зловлених повстанців чи звичайних громадян, яких підозрювали у співпраці з підпіллям. *Самостійність* про це інформує:

НКГБ і НКВД не зупиняються дослівно перед жодними найварварськими прийомами: припікають розпеченим залізом тіло, деруть із живих людей шкіру, виривають волосся, нігті, відрізають статеві органи, жінкам — груди, розпинають на хрестах, вішають [...] Під час великих облав на терені Гуцульщини в квітні 45 р. з полоненими повстанцями енкаведисти поводилися з особливим садизмом: при допитах зривали повстанцям шкіру з рук, оббивали нігті, багнетом різали обличчя, ламали кості, вибивали зуби, набивали в ніс набої. Все це відбувалося перед очима насильно зібраного населення. Від цього видовища багато жінок збожеволіло.⁴

Такі свідчення очевидців можна читати у збірнику *Самостійність* цілими сторінками. Це важливий, безспірний документ сталінських злочинів на Україні. Ясно, що ті факти прекрасно відомі органам влади в СРСР і цим можна пояснити їхні намагання звалити відповідальність за це на організований український визвольний рух 1940-их років. Тому в статтях Давиденка знаходимо багато розповідей про згогадні злочини, які начебто вчинили у західних областях вояки УПА і члени ОУН під час війни і в роки після її закінчення — передусім стосовно мирного населення, в тому числі до жінок та дітей. Він пише, наприклад, що в самій тільки Львівщині з рук українського визвольного руху загинуло "понад 5 тисяч людей".

Немає сумніву, що в умовах енкаведівського терору, підступу і провокацій гинули також невинні жертви з-поміж мирного населення. В таких умовах не можна виключити, що були люди, які загинули з українських рук. Алеж умови ті не створили члени українського визвольного руху. Їх створили вороги того руху і всього українського народу. Тому, як і в кожній війні, і тут гинули невинні. Якщо це сталося з рук самих українців, то це дуже болюче і виправдувати цього не можна, але відповідальність за це падає на поневолювачів нашого народу, які цю недолу йому принесли.

Крім того, пишучи про жертви населення, Давиденко формулює свої обвинувачення на адресу вояків УПА і членів ОУН так, що, мовляв, вони взагалі були співвідповідальними за ті гітлерівські злочини в Україні в такій самій мірі як нацисти. Наприклад, він

пише: "У львівському гетто всього з вересня 1941 по червень 1943 року було знищено понад 130 тисяч євреїв. Вбивства в'язнів нацисти та їхні підручні оунівці чинили поступово, в процесі так званих «юденакціон»".

Отож, за Давиденком, картина ясна: масові знущання над євреями під час німецької окупації України виконували спільно нацисти і члени ОУН. Куди далі можна піти в такій безсоромності?

В кінці Давиденко, обвинувачуючи український визвольний рух у винищуванні мирного населення, висловлює жаль з приводу такого "братовбивства". Це новий елемент у писаннях радянських авторів типу Давиденка. В офіційній версії радянських авторів про події 1940-их років в західних областях України боролися проти себе, з одного боку, тільки радянські патріоти і репрезентанти народної влади, з другого, — "кримінальні злочинці" або "вислужники чужоземних імперіалістичних розвідок". Тепер же у розповіді радянського автора появляются брати однієї крові — українці по обох сторонах барикади. Це вже поступ.

Тількишо названа "братовбивча війна" лише частково туди підходить. Бо у 1940-их роках українські патріоти боролися, з одного боку, за право народу бути господарем своєї землі, з другого, терор над народом очолювали сталінські кагебісти, а вже разом з ними, з примусу чи засліплення, йшли змобілізовані ними українці по крові. Тільки стосовно до цих останніх можна вжити назву "учасники братовбивчої війни".

Але хто за це несе відповідальність? Чи самі українці, значить, люди українського роду? Трагедія братовбивства в Україні триває століттями, але спричинили її не самі українці. Братовбивство мало місце під Полтавою у 1709 р., в Карпатах на горі Маківці у 1915 р., в революційних подіях 1917-1921 рр., коли також часто брат йшов на брата в чужих одностроях як примусовий інструмент в руках сторонніх сил, точніше примусова жертва їх політики. Заберіть окупантів з українських земель і не буде підстав для братовбивчих воєн між українцями! І не матимуть тоді Давиденки причини (якщо вони українці) обвинувачувати синів свого народу за злочини, спричинені на Україні чужими, загарбницькими силами. Такі автори не будуть мати також причини боятися правдивої історії свого народу.

---

1. Richard Nixon, «1999, Victory Without War» (New York-London-Toronto-Sydney-Tokyo, 1988), стор. 157.

2. *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 9, книга друга: 1946-1948, "Українська Головна Визвольна Рада" (Торонто: в-во Літопис УПА, 1982), стор. 199-200, 202.

3. Там же, стор. 184-185.

4. Там же, стор. 164-165.

УРЯДАМ І НАРОДАМ СВІТУ
ХАРТІЯ СВОБОДИ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ СРСР

Ми, що зібралися 28-29 січня 1989 року в м. Вільнюсі, представники народно-визвольних рухів Вірменії, Білорусії, Грузії, Латвії, Литви, Естонії і України, заявляємо про створення єдиного комітету, що об'єднує наші зусилля для створення національних вільних і незалежних держав.

Історія показала, що саме існування багатонаціональної імперії є анахронізмом, що створює нестерпні умови для всіх народів, що її заселяють. Ми вважаємо, що плюралізм є так само основоположним принципом у міжнаціональних взаєминах, як і в галузі прав людини. Утверджуючи для кожного народу право на індивідуальний шлях розвитку, ми, однак, представляємо народи, які десяти років борються за національну незалежність. Нікому не нав'язуючи своїх уявлень про державний лад і суверенітет, ми вважаємо неможливим до сприйняття народами, представниками яких ми являємося, не тільки спільне існування в межах імперії, а й федеративний чи конфедеративний устрій. Ми потребуємо політичної і моральної підтримки нашого руху з боку усіх урядів і громадських організацій. Ми сподіваємося, що переможе наше розуміння сучасного світу, згідно з яким лише вільне і незалежне існування народів, які цього прагнуть, може забезпечити стабільний і мирний розвиток усієї світової спільноти.

Ми закликаємо співвітчизників, які нині живуть за межами імперії, до створення подібного комітету і тісної співпраці з нами для досягнення спільної мети. Ми просимо Паруйра Айрикяна бути нашим представником за кордоном і сприяти створенню такого комітету. Ми переконані, що наші народи здобудуть волю, і сподіваємося, що досягнемо цього найближчим часом і ненасильницькими методами.

1. Мехак Габлієлан — Об'єднання Національного самовизначення Вірменії;
2. Ваан Ішханян — Боротьба за виживання Вірменії;
3. Мераб Костава — Товариство святого Іллі Праведного;
4. Таріел Гвініашвілі — Товариство Іллі Чавчавадзе;
5. Саркіс Бушявічюс, Паулюс Вайтекунас — Литовська Національна Спілка Молоді;

Звернення представників національно-демократичних рухів народів СРСР. — *Ред.*

6. Лагле Парек, Антс Ціндас — Партія Національної Незалежності Естонії;
  7. Альгемантас Балтрушіс, Антанас Терляцкас — Ліга свободи Литви;
  8. Богдан Грицай, Іван Макар — доустановча фракція Української Гельсінкської Спілки;
  9. Анта Рудзіте — Рух національної Незалежності Латвії;
  10. Інтс Цалітіс — Неформальний Народний Фронт Латвії;
  11. Сержук Мехамес — Білоруський клуб "Погоня", газета "Белорусская трибуна";
  12. Георгій Ахелія — Національно-демократична партія Грузії;
  13. Пятрас Тідзікас — Литовський комітет для порятунку політв'язнів.
- Вільнюс, 28 січня 1989 р.

У Вільнюській нараді брало участь четверо українців: Микола Горбаль, Олесь Шевченко, Іван Макар і Богдан Грицай. Вони представляли Українську Гельсінкську Спілку. Але УГС стоїть за конфедеративний устрій народів, що нині входять до складу СРСР, про що заявили публічно в своїй Деклярації принципів та інших програмових документах. Тому під Хартією Свободи поневолених народів СРСР є підписи лише доустановчої функції УГС і немає підписів членів виконавчого комітету УГС Миколи Горбала та Олесь Шевченка.

Haynes, V., Wojcun, M. «The Chernobyl Disaster. The True Story of a Catastrophe. An Unanswerable Indictment of Nuclear Power» Чорнобильська трагедія. Справжня історія катастрофи. Обвинувачення ядерної енергії, проти якої нема захисту. Лондон: Видавництво Гогарта, 1988.

Багато книжок написано про чорнобильську ядерну катастрофу, що сталася у квітні 1986 р. Названа тут книжка, на думку рецензентів, безперечно, найкраща з них. Автори, а обидва вони українці, зуміли використати як українські, так і російські джерела, і, таким чином, "написати про людей, безпосередньо замішаних у цьому нещасному випадку і заторкнених його наслідками". Хоч у ній є важлива критика приховування наслідків катастрофи ядерними потугами Сходу і Заходу після вибуху, книжка стосується передусім СРСР, і тому її заголовок міг би радше звучати: "Обвинувачення радянської ядерної енергії, проти якої нема захисту".

Крім того, у книжці розглядається кожний аспект катастрофи докладно, змушуючи задуматися, і часто звертається увагу на забуті іншими справи, наприклад, про ролю Горбачова. Великим фальшем, який автори викривають, є твердження, що Москва, мовляв, не знала про серйозність катастрофи, бо її приховали від неї українські партійні чиновники. "Крім першого дня трагедії, перед приїздом до Прип'яті комісії в справі катастрофи, вину за неподання вчасно попереджень про радіацію і за зволікання належних дій треба покласти на плечі уряду Горбачова. Республіканських чиновників можна тільки звинувачувати за вірне виконання наказів центру", — пишуть автори (стор. 139). Аварійні групи піднято на сполох у Москві в суботу, 26 квітня о 6-й годині 40 хвилин і вислано повітряним шляхом до Києва об 11-й годині. Перед полуднем Москва зібрала групу з дев'ятьох спеціалістів і створила спеціальну комісію для нагляду за катастрофою та слідства. Вони прибули до Чорнобиля в кінці суботи.

Автори подають хроніку чергових помилок, допущених чиновниками при плянуванні та будівництві реакторів, а також розповідають про їх поведінку після катастрофи, коли багато з них втекло. Міністерство охорони здоров'я чекало 9 днів, поки видало розпорядження у справі громадського здоров'я. Школи, крамниці, фабрики і залізниці працювали в суботу, а засоби масової інформації мовчали протягом трьох днів, і лише після того почали публікувати суперечні інформації. Не можна звалювати вину за відсутність засобів обмеження наслідків вибуху на керівників та обслугу. Як твердять автори, "відповідальність несе Політбюро, Держплан та міністерства, що займалися будівництвом" (стор. 140-141).

Головною турботою властей було збереження вигляду нормальності і панування над становищем. Здоров'я населення було на дальшому пляні. Евакуацію Прип'яті заплановано як військову операцію при цілковитій несподіванці населення. Людям сказали, що це буде тільки *тимчасовий* захід на три дні. У південній Білорусії, як і в Україні, місцеві партійні чиновники не поінформували населення про нещасний випадок, не зробили перевірки радіоактивності і не попередили людей про небезпеку радіації, таким чином виявляючи різке "легковаження безпеки людей та незнання небезпеки радіації" (стор. 57). Спроба применшувати масштаби катастрофи спричинилася до поширювання ілюзії серед людей, яким обіцували швидке повернення додому.

Чорнобиль був катастрофою для "гласности". "Не було досі кращого критерію оцінки конкретного застосовування горбачовської політики гласности та її схвалювання іншими могутніми особами і установами радянської держави, як чорнобильська катастрофа", — пишуть автори (стор. 192). Хоч радянські засоби масової інформації звітували більше, ніж у часи перед Горбачовим, вони все таки мовчали перед власним населенням і зовнішнім світом протягом трьох днів. Горбачов не взяв на себе вини за це і боронив трактування ними катастрофи. Преса малювала образ героїв-пожежників та інших, що мало заспокоїти населення. Лише рік пізніше деякі радянські публікації почали описувати хаос і сполох у Києві, які досі характеризували як спокій. Як вказують автори, "Михайло Горбачов був готовий тимчасово пожертвувати гласністю на Україні взамін за політичну стабільність і потрібний рівень виробництва електроенергії" (стор. 169). Три-чотири дні нічого не появилось у радянській пресі, на телевізії чи в радіо. Радянським журналістам невільно було їздити до Прип'яті до 15 травня, коли цей район був замкнений також для західних репортерів. Щодо населення, "якби воно слухало радіо, дивилося на телевізійні передачі і читало газети, все одно могло б нічого не почути про нещасний випадок протягом перших трьох днів" (стор. 155).

Радянські засоби масової інформації скупо повідомляли про результат процесу, який відбувався головним чином за зачиненими дверима. Керівникам і обслузі невільно було говорити прилюдно, ніколи не подано причини експерименту й допущення некомпетентних людей до керування електростанцією. Вже раніше багаторазово порушувалися правила безпеки, про що не повідомлялося, а головною турботою властей були завжди кошти (а не безпека).

Протягом 70-их років радянська преса ігнорувала екологічні проблеми, які вважалися виключно продуктом капіталізму. Проте, у цей період Україна наближалася до екологічної катастрофи, яку погіршив Чорнобиль. Чи Радянський Союз навчився чогось на своїх

помилках? Автори дають негативну відповідь і твердять, що Москва, навпаки, почала "ще наполегливіше підтримувати програму ядерної енергії, немов би для того, щоб заглушити всякий публічний сумнів і сказати, що нема вже вороття. На її погляд, нема альтернативи для ядерної енергії" (стор. 121).

Власті признали, що отримали тисячі тривожних листів після Чорнобиля. 3,000 працівників відійшло з Чорнобиля, а тисяча попросила до літа 1986 р. відпустку. *Літературна Україна* друкувала різко викривальні статті про ядерну енергію, написані чільними українськими письменниками, фізиками й математиками. Власті боялися виникнення протиядерного руху після Чорнобиля і тому почали гостро переслідувати неофіційний мирний рух, Групу довір'я. Автори переконані, що "рішення про знищення Групи довір'я... було майже напевно прийняте на найвищому урядовому шаблі" (стор. 175). Книжка містить також знаменитий розділ про Спілку письменників України, які прийняли виклик Чорнобиля і zorganizували широкий рух проти розвитку ядерної енергетики на Україні. Радянська преса, крім *Літературної України*, що, здається, є винятком, підвела абсолютно.

Книжка розповідає про спільне затушковування чорнобильської катастрофи Сходом і Заходом через Міжнародну асоціацію атомної енергії (МААЕ). Радянське повідомлення, яке досі не опубліковане в СРСР, ввело в блуд МААЕ "щодо заходів, зроблених для охорони здоров'я людей" (стор. 77). Схід і Захід хотіли применшити шкоду, заподіяну публічному довір'ю в Чорнобилі, і не можна "очікувати, щоб ядерні держави були ширі щодо наслідків радіації на людське здоров'я" (стор. 81). МААЕ у свою чергу похвалила радянський уряд за ліквідацію наслідків катастрофи і за її відвертий аналіз. "Ядерна енергія безпечна, дешева і чиста" — такою була аргументація кожного уряду, який взявся її експлуатувати. Радянський уряд та його наукові установи не відрізняються від інших, — стверджують автори (стор. 101). Проте підрахунки, зроблені властями, навіюють думку, що електрика, одержана завдяки ядерній енергії, дещо дорожча у довшій перспективі, ніж електрика, одержана від спалювання твердого палива. На додаток, "коли будуть підраховані всі кількісно вимірні втрати, спричинені чорнобильською катастрофою, Радянському Союзові трудно, мабуть, буде сформулювати які-небудь аргументи в користь дешевости ядерно створеної електрики. Коли будуть додані кошти від катастрофи у східній і західній Європі до попередньої суми, не можна буде захищати цієї енергії". Проте Москва далі це робить, не рахуючись з протестами українців.

Книжка говорить про невідготованість властей на випадок катастрофи, яка довела до тисяч жертв — більше, ніж було б їх при кращій підготовленості. Коли представники МААЕ відвідали Київ,

їхня візита стала "показухою": вона мала на меті доказати, що нема ніякого ризику. Представники написали звіт про те, що радянські власті їм сказали, таким чином роблячи вірогідним те, у що світ повинен вірити згідно з бажанням Москви. Вони похвалили радянський звіт за "вичерпність і фаховість". На додаток гласність підвела цілковито в одній важливій ділянці: не був опублікований повний список жертв, включно з тисячами міліціонерів, санітарів, пожежників, вояків і водіїв автобусів, які працювали при евакуації та чищенні. Список 31 погиблого не включає тисяч пізно евакуйованих, незлічених абортів жінок, які боялися родів, та збільшення захворювань на рака в таких містах як Київ. Оскільки нема явної дискусії про радянську ядерну енергію, нема ширших дебатів про більші справи, висунені на порядок денний катастрофи в Чорнобилі, власті не звертають уваги на заклики українців до проведення референдуму. Уряд не подав повного звіту про розклад евакуації в часі чи при рівні радіації, одночасно далі заперечуючи шкідливі наслідки поза СРСР. Мало інформації опубліковано про здоров'я тисяч людей, взятих до лікарень після катастрофи, чи про дітей, які приглядалися до пожежі і були тієї суботи в школі. Чернігів, віддалений тільки 80 кілометрів від Чорнобиля, майже не згадувався в радянській пресі, хоч його населення було, безсумнівно, опромінене. Підрахунки, зроблені на Заході щодо передбачуваного зростання смертності від пістряка, спричиненого чорнобильською катастрофою, також нечесні, бо в них твердиться, що це зростання буде тільки дещо вищим від рівня природної смертності.

Книжка написана з протиядерної точки зору, хоч деякі люди аргументували після Чорнобиля, що погана сама по собі не ядерна енергія, а радянське невміле поводження з нею. Самі автори твердять, що "катастрофа прийняла широких розмірів у результаті особливої системи політичного панування, звичок і егоїстичних інтересів її еліти" (стор. 201). Перелік помилок перед катастрофою, під час і після неї описаний з великою увагою. Авторі також вказують, що радянські власті "мали шастя", бо якби тієї ночі падав дощ і віяв вітер на південь, тоді два і півмільйона населення Києва зазнало б опромінення. А що було б, якби всі чотири реактори вибухнули? Наслідок такого сценарію занадто гротескний, щоб над ним задумуватися. Тому книжка не тільки є огудним обвинуваченням (радянської та західної) ядерної енергії, але також нового радянською керівництва, яке не різниться від попереднього керівництва, цілковито нехтуючи безпекою і здоров'ям населення.

Тарас Кузьо

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ДУХОВНІ ОАЗИСИ І ЗАМУЛЕНІ КРИНИЦІ

Микола Жулинський

Історія української культури ще донедавна нагадувала розбиту, викривлену ґрунтову дорогу, яка прямувала до грандіозної тріумфальної арки, вибудованої на честь тільки світоглядно непомильних класиків, яких, на жаль, старанно "очишали" від суперечностей, від болісних роздумів і сумнівів. Як нам хотілося, щоб усі великі, ті, хто творив національну культуру, були абсолютно прогресивними і щоб обов'язково доросли до розуміння соціалістичних ідей!

Але доростали не всі, хоча переважна, наголошую, переважна частина українського письменства сповідувала, обстоювала соціалістичні ідеї. І нам цим слід гордитися. Принаймні, в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття українська література розвивалася під благодійним впливом ідей соціалізму — імена Івана Франка і Лесі Українки, Михайла Драгоманова і Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника і Ольги Кобилянської, Бориса Грінченка та Івана Нечуя-Левицького, Олександра Олеся і Василя Чумака, Володимира Винниченка і Павла Тичини наповнюють наші почуття і свідомість непогрішимою гордістю.

Та були і ті, хто хоча й сягав високих рівнів мистецького відображення, але не викривав і не осуджував, не усвідомив і вповні не сприйняв, хто помилявся і страждав, над ким тяжіло соціальне походження — від духовенства чи буржуазії вів родовід, — як бути з ними? До якої культури їхня спадщина має належати, хто нею має опікуватися? А ще, не дай бог, друкувався в ідейно нечітких, а то взагалі "чужих" журналах і видавництвах, обрамлених і означених національною символікою, яку ми так легко віддали ідейним супротивникам і з цим змирилися, а хто брав участь у не прогресивних організаціях — той взагалі автоматично відлучався від національної культури і не мав права навіть наблизитися до цієї тріумфальної арки.

Сумно і гірко усвідомлювати, що у нас і до сьогодні не вистачає громадянської мужності й національної гідності позбутися комплексу ідеологічного сектантства і нарешті розплатитися

Преддруковуємо з газети *Літературна Україна* (ч. 51, 22 грудня 1988) співдоповідь М. Жулинського на пленумі правління Спілки письменників України. Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

справедливістю за давні муки, болі та переживання насильно виселених з храму культури її творців.

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарям:
Не нам, обідраним невільника, казати
Речення гордее: "Мій дім — мій храм!"

— писала Леся Українка в 1896 році у вірші "Товарищці на спомин". Писала тоді, коли 80 відсотків українських селян, за переписом 1897 року, були неписьменні, коли на території України за царату не було української періодичної преси, а українська мова не викладалася ні в початковій, ні у вищій школі, коли за вживання української мови царська адміністрація позбавляла державних і виборних посад, коли в Києві українською мовою розмовляли близько десяти родин інтелігентів — Лисенків, Старицьких, Грінченків, Антоновичів, Луценків, Косачів, Шульгиних, Чикаленків, коли київська "Громада" числом своїх членів ледве сягала 20-25 чоловік. Хто у нас систематизував і проаналізував трагічні наслідки царських заборон валуєвського (1863 р.) і емського (1876 р.) указів для української культури, хто узагальнив величезну прогресивну роль російської легальної преси, яка в 1880-1882 роках широко обговорювала, осуджувала ці самодержавні заборони української мови? На жаль, ніхто.

У нас нема терпіння і демократичної певності для систематичного і наукового вивчення своєї власної культурної історії, тому нема ясної, науково обгрунтованої концепції її розвитку. А без глибокого знання вітчизняної історії нема змоги наповнити нашу духовність глибокою національною самосвідомістю — цією необхідною запорукою її вселюдської культурної значимості та інтернаціонального звучання. Для цього передусім необхідна важка і послідовна праця. На роки, на десятиліття. Праця, а не скарги, плачі, вишукування різних причин драматичного стану нашої культури.

Михайло Драгоманов — цей надзвичайно трудівничий діяч культури — в одному з листів до Лесі Українки писав: "Я сам не зневірюся в українцях, а надто в молодих, і про старих я зовсім не так уже зле думаю: вони все-таки роблять своє діло, — тільки що вже занадто багато плачуть".

У ті часи — в часи повного безправ'я української духовності — галаслива і лінькувата українська інтелігенція сповідувала культ пасивного українофільства, тоді як меншість працювала клято, обурюючись, як Леся Українка, поведінкою тих, хто зупинився напівдорозі з пацифістською думкою на спокійному чолі. Вона їх називала "паралітиками з блискучими очима", "великим духом, силою малих".

Отож наш обов'язок на сьогодні і на завтра не лише згадати імена тих, хто в цих немилосердно важких умовах пробивався до світла — підносив голос на захист української мови, літератури і культури, хто виборював право на легальні українські видання, друкуючи їх російським алфавітом, — бо звучали вони все ж таки рідною мовою! Не лише згадати, а й опублікувати їхню спадщину, перевидати унікальні, раритетні нині (збереглося деяких альманахів, збірників, журналів, газет лічені одиниці) періодичні видання і таким чином наблизити цю драматичну сторінку нашої історії до сучасника. Загляньмо в бібліографічний покажчик І. Бойка "Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст.". Там за сухим переліком назв альманахів і збірників постають драматичні та воістину подвижницькі діяння наших письменників, культурних діячів, видавців-меценатів. Чи ж ми достойно оцінили ті перші борозни на глухому полі нашої культури, прокладені українськими діячами і високого, і посереднього естетичного гатунку? Як, якими засобами "оживити" ці альманахи і збірники, як показати їх вчителів, студентів, викладачів, взагалі звичайному читачеві? Хто сьогодні виповість про ті складнощі й зусилля, які подолали і доклали Михайло Старицький, щоб надрукувати альманах "Рада" (частина перша — 1883 р., частина друга — 1884), Дмитро Маркович, укладаючи "Степ" (Херсон, 1886) і редагуючи разом з М. Боровським "Ниву" (Одеса, 1885)? Чи хтось із нас, тут присутніх, має в своїй бібліотеці чотири випуски альманаху "Складка", які з'явилися в Харкові в 1887, 1893, 1896 і 1897 роках завдяки В. Олександріву і Кесарю Білиловському? Та на особливо вдячне слово заслуговує Борис Грінченко, який 1893 року в Одесі видає альманах "Проліски", у Чернігові — "Вірна пара та інше" (1895), "Криничка" (1896), "Батькове віщування та інше" (1898), "Степові квітки" (1899), "Хвиля за хвилею" (1900), у Москві — "Малоросійський збірник" (1899). Довідавшись про смерть Бориса Грінченка в Італії, видавець першої української щоденної газети "Рада" поміщик-агроном Євген Чикаленко записав у своєму щоденнику:

Всім відоме значення Б. Д. Грінченка в ділі культурного відродження України. Такої упертої праці, такої енергії ніхто досі з українських діячів не виявляв. У найглухіші часи, коли, здавалося, український рух зовсім згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не загубив віри у відродження України і всю свою велику енергію і працьовитість вжив для того, щоб розбудити громадянство. Сидячи в глухому провінціальному місті Чернігові, він зорганізував таке надзвичайно широке на ті часи видавництво українських книжок для народу, що звернув на себе увагу всієї України.

Дивлячись на працю Грінченка, у всіх свідомих українців заговорила совість. Без грошей, зайнятий службою (він тоді був секретарем Чернігівсь-

кої земської управи), він сам з жінкою написав і видав за короткий час більше, мабуть, книжок, ніж їх видало все українське громадянство після 1876 року. Якої треба було енергії, праці, впертості, щоб при тодішніх цензурних умовах видати таку силу книжок. Просто не віриться, що це зробила одна людина.

У Бориса Грінченка було особливе гостре, емоційно вразливе сприйняття ображеного почуття національної гідності, але основним виявом цієї образи була важка щоденна праця задля розвитку і піднесення авторитету національної культури. Він не був, як сам писав в одному з листів, "ласкавим телятком" — він був цілковитим прихильником формули "виявляймо силу і матимем, що хочемо".

Як ми можемо мати те, що хочемо, коли й до сьогодні не винесли на світло такі визначальні для об'єктивного пізнання історії української літератури альманахи, підготовлені визначним літературознавцем Сергієм Єфремовим, як тритомна антологія "Вік" (Київ, 1900), "Літературний збірник" (Київ, 1903) і "На вічну пам'ять Котляревському" (Київ, 1904). Тим Сергієм Єфремовим, який буквально за кілька місяців написав свою "Історію українського письменства" — багатьом дослідникам літератури, як кажуть, підпільно відому, але гласно невідому, бо її ніхто не цитує — покоїться ж у спецфондах. Правда, до сумнозвісного 1930 року, коли Сергій Єфремов був осуджений начебто за участь у контрреволюційній Спільноті визволення України, його "Історія українського письменства" видавалася і вивчалася. Бо тоді очевидною була теза про можливість побутування в науці кількох концепцій розвитку української літератури. Олександр Білецький у своїй рецензії на історичний нарис Миколи Зерова "Нове українське письменство" (К., "Слово", 1924) хвалив автора за докладний розгляд наукових концепцій історії української літератури, різних схем періодів літератури, класифікацій, викладених у працях М. Петрова, М. Грушевського, А. Ніковського, С. Єфремова. Сьогодні, крім виданого російською мовою в 1884 році нарису української літератури XIX століття Миколи Івановича Петрова, ми прихильним критичним оглядом не спромоглися на інші праці. А що вже казати про фундаментальну "Історію української літератури", яка належить перу всесвітньо-відомого дослідника давньої української літератури Дмитра Чижевського? Що говорити про українознавців, які з тих чи тих причин жили і творили за кордоном, коли ми своїх істориків літератури, таких, скажімо, як В. Комаров, М. Возняк, А. Шамрай, М. Дашкевич, як ближчі за часом до нас М. Зеров, П. Филипович, В. Петров, Б. Якубський, В. Коряк, не вивчали, не видавали. А якщо й помічали, то лише з однією метою: заперечити, звинуватити, довести, що вони "не піднялися, не зрозуміли", "збочили" і т. д.

А що вже казати про політично обвинувачувальну критику в 1946 році "Нарису історії української літератури" (за редакцією С. І. Маслова і Є. П. Кирилюка)? Трагічну за наслідками для визначних російських письменників постанову ЦК ВКП(б) "Про журнали «Звезда» і «Ленинград»" партія відмінила, а от наші республіканські постанови аналогічного спрямування — постанова ЦК КП(б)У "Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури" від 24 серпня 1946 року та постанова про журнали «Вітчизна» і «Перець» — чомусь не скасовуються. Хоча всім відомо, що це була поспішна і догідлива наша реакція на постанову ждановського виготовлення.

Інакше про яку систему у вивченні історії рідної літератури можна говорити, якщо не будуть ліквідовані "білі плями" в літературознавстві, журналістиці, видавничій справі, в історії нашого суспільства взагалі. Все взаємопов'язане, взаємозумовлене настільки міцно, що варто розірвати одну ланку, як розпадеться весь ланцюг причин і наслідків. Та насамперед необхідно ці ланки поновити в суспільній свідомості, бо донедавна ми те й робили, що вилучали з політично спекулятивних міркувань невігідні або неприємні нам явища, постаті, а то й цілі процеси. Найприкріше, мабуть, те, що в останні десятиліття у нас, на Україні, спотворено наукове уявлення про стан української культури кінця XIX — початку XX століття, а особливо — перших пореволюційних літ. Робилося це начебто з метою зміцнення інтернаціональних зв'язків, дружби між народами, та забувалося (чи не усвідомлювалося?), що Російська імперія була тюрмою народів і в цій тюрмі Україні було особливо тяжко. Тяжче, ніж Галичині, яка мала свою україномовну пресу, особливо — газету "Діло", свої журнали і видавництва. Та в ці важкі роки заборони українського слова в Києві XIX століття друкувалося багато російськомовних газет демократичного спрямування, з-поміж яких на особливу увагу заслуговують "Социалист", "Киевский телеграф", "Труд", "Литературное прибавление к «Киевскому телеграфу»", "Киевский вестник", "Жизнь и искусство". Молодий викладач Київського університету Віталій Довгич здійснив аналіз цього величезного масиву преси, не оминаючи і монархічної, за ідейним спрямуванням антиукраїнської, великодержавної преси, таких, скажімо, видань, як "Киевский курьер", "Паровоз", "Киевское слово", "Киевские губернские ведомости", "Киевлянин", "Друг народа" та ін., але це дослідження "поховано" в дисертації — без реалізації у формі монографії. Але тільки-но царський маніфест від 17 жовтня 1905 року пообіцяв свободу друку, на Україні починають з'являтися україномовні газети і тижневики — "Хлібороб" (Лубни), "Народна справа" і "Вісті" (Одеса), "Боротьба", "Запоріжжя", "Добра порада" (Катеринослав). У Москві починає друкуватися тижневик "Зоря", у Санкт-Петербурзі —

"Вільна Україна". Але всі ці видання швидко, часом після першого ж випуску, як це трапилося, наприклад, з "Народною справою" і "Запоріжжям", закривалися цензурою.

Українська щоденна газета "Громадська думка" виходила в Києві лише 18 днів серпня 1906 року, але вона відродилася в 1907-у завдяки фінансовій фундації того ж Євгена Чикаленка, Василя Симиренка, Володимира Леонтовича, Миколи Аркаса та інших в образі новому — газети "Рада". Багато важило для розвитку української літератури і літературознавства й те, що Михайло Грушевський у 1907 році переїздить зі Львова і свій популярний "Літературно-науковий вісник" починає видавати у Києві. З "Літературно-науковим вісником" зливається київський журнал "Нова громада", авторитетна російськомовна "Киевская старина" 1907 року починає виходити українською мовою під назвою "Україна", щоб згодом — з 1908-го — чіткіше визначити свій науковий профіль у новому виданні — "Записки Українського наукового товариства в Києві". Думаю, настав час, щоб кожне із цих видань вдумливо проаналізувати, не оминаючи і таких тижневиків, як "Село", "Засів", "Маяк". А що вже про літературні місячники "Українська хата" і "Дзвін" казати?

Загалом українських періодичних видань 1905 року з'явилося всього сім, тоді як у Галичині їх було 28. Але вже в 1906 році кількість періодики досягла 32. Правда, з кожним роком під немилосердним тиском цензури ця цифра згасала. Та якби така сумна справа стосувалася лише періодики! Але й книг українською мовою виходила тоді мізерна кількість. На книжковій виставці 1912 року було зафіксовано, що в 1911-у в Російській імперії було видруковано українською мовою 242 книги, тоді як латиською — 608, естонською — 519, татарською — 372. Та якби це були повноцінні книги! Здебільшого — брошури, невеличкі збірники, антології, якими й нарощувалася ця цифра — 242. Але духовний потенціал нашого народу був великим, і як тільки революційний вітер захопив Україну, почалася динамічна видавнича і журналістська діяльність. Уже в 1917 році на Україні було видруковано 677 назв українських книг, з'явилося 63 періодичних видання. Звісно, переважна більшість і книг, і періодики залишається до сьогодні для науковців поза межами їхньої дослідницької уваги, бо справа навіть не в тому, що вони мають ще й досі спецфондівський статус, а в тому, що небагато знаходиться бажаючих їх досліджувати. Правда, за кордоном такі дослідження ведуться. Як свідчення — остання праця відомого мовознавця і літературознавця Юрія Шевельова "Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус" (1987). А яка у нас перспектива? Надрукувати статтю важко, тяжіють стереотипи категоричних ідеологічних "присудів" до переважної більшості учасників культурної діяльності

тих перших складних пореволюційних літ. Скажімо, той же Сергій Єфремов — авторитетний критик і літературознавець періоду "Ради", "Літературно-наукового вісника" і "Книгяр" — був заступником, як і Володимир Винниченко, голови другого складу Центральної ради М. С. Грушевського, а згодом входив від партії українських соціалістів-федералістів до складу Генерального секретаріату Центральної ради як секретар у національних справах.

Як обійти цю складну постать і політика і вченого-літературознавця в розгляді літературного процесу 20-х років, особливо проблем мовної політики на Україні? Адже саме Сергій Єфремов разом із Андрієм Ніковським підготував і видав доповнений ними "Словарь української мови" Б. Грінченка, три томи якого кількома випусками з'явилися наприкінці 20-х — на початку 30-х років (2-ий том — завдяки вже А. Кримському). Той же Сергій Єфремов разом із Агатангелом Кримським був редактором першого академічного "Російсько-українського словника". Побачив світ лише перший том — у 1924 році. Згадую про це тільки тому, що повна ліквідація "білих плям" у літературі неможлива без паралельної і взаємоконсультативної роботи з істориками, юристами, мовознавцями, мистецтвознавцями... Ми ж, письменники, літературознавці, не завжди чітко усвідомлюємо всю політичну складність боротьби різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій та організацій, які діяли на Україні напередодні Лютневої революції, а також протягом 1917-1919 років. Так уже історією судилося, щоб переважна частина української інтелігенції включилася (або була втягнута) в політичну боротьбу, що не могло не позначитися на її і творчій праці, і долі. Безперечно, надія на соціальне і національне відродження України була великим — домінантним! — стимулом активізації політичної діяльності інтелігенції, тому нам слід це враховувати в аналізі багатьох газет, журналів, альманахів того періоду. Адже в 1918 році на Україні виходило — з різними періодами випуску — 127 українських газет, а видавали їх переважно боротьбисти, "укапісти" в різних містах — Києві, Катеринославі, Харкові, Кам'янці-Подільському. Хто із письменників друкувався в цих та інших періодичних виданнях, під чіми, як-то кажуть, "штандартами" з'являлися їхні твори — про це ми не сказали спокійного, наукового слова. Ось, наприклад, альманах "Червоний вінок", 1919 рік. Це збірник творів новітніх українських письменників? Хто вони, ці новітні українські письменники? Відкриває альманах поезія Василя Еллана, П. Тичини, Володимира Кобилянського, Василя Чумака. А далі йдуть вірші Григорія Петнікова, Попів-Найди, Кліма Поліщука, Дмитра Загула, Миколи Терещенка... Тут майже вся літературна спадщина Андрія Заливчого, дві новели Ігнатія Михайлича (псевдонім Гната Михайличенка), тут і претензійна за формою поезія Володимира Коряка...

Це ж унікальний альманах, його треба видати ротапринтним способом і дати кожному студентові, кожному учневі! На його сторінках пульсує, вривається, розкуто ширяє сама Революція! А хто із студентів, викладачів тримав у руках такі ж, як "Червоний вінок", неперіодичні альманахи, як "Гроно" і "Зшитки боротьби" 1920 року, "Штабель" і "Вир революції" 1921-го, "Жовтень" 1922-го, "Штурм" 1923-го, "Квартали", "Плуг" і "Жовтневий збірник" 1924 року? Як без них вивчати історію української літератури, як без них зрозуміти складні пошуки і форми, і нових виражальних засобів у мистецтві?

У своїх "фрагментах" спогадів про літературний Київ 1919 року, опублікованих у Львові 1923-го під назвою "З виру революції", Клим Поліщук — талант трагічної долі — пише:

"Музагет"! — звідки він узявся? — кажуть, що перед тим була якась "Біла студія"...

Я в той час редагував "Народню Волю", через що "засів" на новому політичному крилі у "Лук'янівці". Завдяки цьому більше цікавився справами "Національного Союзу", ніж новітніми змаганнями на полі мистецтва, а тому тільки й знав, що під редакцією Якова Савченка готується до друку якийсь "Літературно-критичний альманах", а під редакцією Мих. Семенка має виходити двотижневик "Універсальний журнал".

Що не назва, то загадка. Принаймні, для широкого читача нічого не говорить ні "Музагет", ні "Народня Воля", ні "Літературно-критичний альманах", ні "Універсальний журнал". Бо він майже нічого не знає про Київ 1919 року — Київ періоду Директорії, очолюваної Володимиром Винниченком, періоду розколу між членами Директорії. Ми в загальній масі своїй не знаємо, що В. Винниченко, якого підтримували не члени цього уряду, але відомі діячі М. Шаповал, В. Чеховський, М. Грушевський, у боротьбі за владу схилився до співпраці з більшовиками, тоді як С. Петлюра обстоював орієнтацію на Антанту в боротьбі проти більшовиків. Інакше як тоді зрозуміти, чому Володимир Винниченко того 1919 року опиняється у Відні, організовує Закордонну групу Української Комуністичної партії, друкує в органі цієї партії "Нова доба" статті й памфлети, в яких дощукльно розвінчує петлюрівщину і закликає до боротьби з білополяками та Врангелем? До речі, Володимир Винниченко ніколи не вважав себе свідомим і послідовним ворогом соціалізму, хоча й не раз виступав у пресі з критикою політики Радянської влади на Україні. Проте постійно наголошував, що він був, є і буде комуністом. "Я не належу ні до якої партії II Інтернаціоналу, я, як вам відомо, — комуніст", — писав він наприкінці 30-их років в "Одвертому листі до Сталіна і членів Політбюро ВКП", застерігаючи від загрози фашизму.

Та ще раніше, в "Щоденнику", він осуджує українську національну контрреволюцію, її польсько-петлюрівську орієнтацію — він готовий "стати до праці на користь комуністичної революції", відмовляючись від самостійництва "як протирічивого духові комуністичного устрою світу", але водночас не може відмовитись від того, що вважає "вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої соціалістичної федерації вільних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік".

Історію української літератури, зважаючи на складність і драматизм нашого і дожовтневого, і соціалістичного минулого, слід поставити в контекст суспільно-політичних явищ і процесів, але в тому разі, якщо ці явища і процеси знайдуть, врешті-решт, об'єктивну оцінку спеціалістів. Але ми не можемо чекати (і не чекаємо, як про це свідчать і двотомна "Історія української літератури", і "Історія універсальної літературної критики"), коли буде здійснена істориками ця величезна наукова робота. Та вже зараз слід глибніше узагальнювати різноманітні мистецькі явища періоду зміни історичних епох — напередодні революції і після революції. Особливо цікавим і перспективним має бути дослідження еволюцій художньої форми і наповнення її новим ідейно-змістовим значенням, народження нової поетики, її розвиток у 20-х роках і суттєве "згасання" внаслідок сталінських репресій, непоправного персонального збіднення мистецьких рядів. Інакше як катастрофою для української культури не можна назвати того масового знищення української інтелігенції, партійного і радянського керівництва, яке сталося в період сталінізму. Так, улітку 1937 року були репресовані майже в повному складі Політбюро ЦК КП(б)У, Оргбюро, Контрольна комісія і члени та кандидати в члени ЦК (майже сто чоловік), увесь уряд Радянської України. А розгочалася вся ця вакханалія терору значно раніше — не можна без болю читати листи В. Г. Короленка до А. В. Луначарського з Полтави в 1920 році, його болісних роздумів про майбутнє соціалізму і шляхи його побудови. Нам годилося б сьогодні вдумливо проаналізувати й ті емоційно-гнівні реакції творчої інтелігенції на нову економічну політику, бо саме в той період почався наступ на політичні свободи громадян, саме тоді почав зміцнюватися й абсолютизувати свою владу бюрократичний апарат, саме тоді поспішно оформлялись державні командні структури, які згодом знівельовали особистість.

Наші біди зумовлені й порушенням ленінського принципу федеративної організації Союзу Радянських Республік. В. І. Ленін, переглядаючи свої дореволюційні праці, в яких доводив перевагу централізованої держави перед федерацією, висунув в останніх статтях 1922 року принцип федерації. І хоча XII (1923) з'їзд партії в полеміці, у боротьбі, але все ж таки прийняв ленінську концепцію, ця модель державної організації була знівельована Сталініним.

Нагадаймо сьогодні, що внаслідок Договору про утворення СРСР (1922) загальносоюзні органи керували лише зовнішніми відносинами, військовою справою, транспортом і зв'язком, а все інше було в повній компетенції (крім подвійної підпорядкування справ фінансових, продовольчих, народного господарства, праці та робітничо-селянської інспекції) республіканських наркоматів. Для чого я про це згадую? Для того, щоб наголосити: проблеми розвитку культури, мови, статусу національних меншостей (1927 року на Україні був 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський), особливо книгодрукування і поширення книги було в повному розпорядженні республіки. Поступово, внаслідок різкого згортання федералізму, почалося й згортання культурного національного життя. Якщо 1930 року на Україні рідною мовою було видано 6394 назви книг, то 1939-го — 1895 назв. Про щось же свідчать оці цифри?

Наші видання забутих чи призабутих письменників мають супроводжуватися новими літературознавчими підходами до оцінки тогочасної соціально-політичної і культурної ситуації і до їхньої творчості. І ця оцінка не може обмежуватися самим лише фактом опублікування, потрібен насамперед серйозний аналітичний розгляд творчої спадщини в контексті культурної ситуації. Не годиться нам, критикам і літературознавцям, втішатися лише звичайним читацьким прочитанням явленого з далечі десятиліть. На появу "Повісті про санаторійну зону" Миколи Хвильового в журналі *Дружба народів* (ч. 7, 1988) зразу ж відгукнулася *Літературна газета* (28 вересня 1988 р.), тоді як деякі наші публікації, крім виступів Гр. Сивоконя та І. Дзюби на журнальні публікації того ж Хвильового і "Третьої Роти" В. Сосюри, залишаються поза критичним розглядом. Та це ще півбіди. Треба йти, як кажуть, углиб, прагнути до теоретичних узагальнень, переглядати узвичаєні стереотипи сміливо і на належному рівні літературознавчого аналізу. Чи не час всебічно, в контексті тогочасних духовних процесів проаналізувати творчість Миколи Вороного і не "навішувати" йому ярлик жреця "чистого мистецтва", зятого апологета "мистецтва для мистецтва", і пояснити, чому, якими причинами зумовлені не тільки його одного поривання до краси, до художньої довершеності мистецького явища, мелодійності звукопису, асоціативності поетичного образу. Тоді яснішою для нас стала б ситуація з київським журналом "Українська хата", зрозумілішими б — теоретичні узагальнення Микити Шаповала (Сріблянського), Миколи Євшана, поетична палітра Олександра Олеся, Григорія Чупринки...

Ми визнали, що був український футуризм, і то, думаю, завдяки Володимирові Маяковському: якщо він був футуристом, то чому не могли бути футуристами Михайль Семенко, Гео Шкрупий?

Визнаємо з великими пересторогами неокласиків, навіть Освальда Бургардта (Юрія Клена), згадуємо і поволи друкуюмо, а от чи були символістами Павло Тичина, Дмитро Загул, Олекса Слісаренко, Тодось Осьмачка, Яків Савченко, Дмитро Фальківський — хто нам скаже? А як бути з неоромантиками? І чи не пора, аналізуючи раннього В. Сосюру, М. Бажана, Олексу Влизька, Миколу Хвильового, згадувати таких талановитих поетів, як Євген Маланюк, Олесь Бабій, Богдан Кравців, Юрій Дараган? Так, їхня подальша творчість пов'язана з еміграцією, з певними ідеологічними противагами соціалізму, але все одно ми не повинні оминати і їхньої творчості, не приглушуючи, зрозуміло, і їхніх політичних орієнтацій. Як не випадає замовчувати творчості Олега Ольжича і Олени Теліги, чия політична діяльність заслуговує на спеціальну розвідку. Зрозуміло, все це складно робити, велика відповідальність лягає на дослідників, але пора.

Не слід нам сліпо увірувати також у те, що сказали наші класики з приводу новітньої української поезії — закономірною була зміна художніх форм на зламі двох епох. Тому львівську групу "Молода муза" нам доцільно видавати не лише у вигляді альманаха чи збірника, а кожному із них присвятити окремі видання — О. Луцькому і Б. Лепкому, В. Бирчаку і П. Карманському, С. Твердохлібу і В. Пачовському, М. Яцківу і С. Чернецькому, С. Гординському і М. Рудницькому. Певен, що коли ми відповідально з погляду науки і з позицій історичної правди "перечитаємо" нарешті Франкового *Мойсея*, тоді ми не будемо примітивізувати й драматичні поеми Лесі Українки, а її поему "Бояриня" пізнаємо в контексті болісних роздумів поетеси про долю України. Ось що вона писала в листі з Сан-Ремо до Михайла Павлика 10 квітня 1903 року, пригадуючи заповіт свого улюбленого дядька Михайла Драгоманова "не скидатися" ні літератури, ні політики:

Коли моє здоров'я, мій невеликий хист, мій замало розвинений інтелект, моя життям пригнічена енергія не дали мені стати тим, чим повинна б я бути і чим, може, ніколи не стану, то се моє нещастя, але не моє бажання, і миритись з тим я не хочу, ні, я ще хочу боротись... Мені морально неможливо признати політичну прірву (історичну, як казав Куліш) за прірву реальну, і поки я не скинуся спогаду про абсолютно невільну Україну, я не можу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулася при гірших умовах. Тоді треба скинутись мені і моєї поезії, моїх найширших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені сором.

Не в усіх вистачало моральних сил і мужності творити літературу й бути політиком у художньому слові, але й розпач, безнадія, прагнення заховатися в храмі краси також були свідчен-

ням духовного стану нації, народу. І, треба визнати, здебільшого мистецьки довершеного свідчення. Леся Українка не захотіла ховатися у вільнішому краї — у Галичині — від споглядання тяжкої долі України, як не зробив цього і Борис Грінченко. Це з приводу можливого переїзду Бориса Грінченка до Галичини Павло Грабовський написав і на сьогодні актуальні слова: "Правда, се було б великою втратою для російської України, бо патріотів багацько скрізь, а робітників чомусь не чути".

Пам'ятаймо ці слова і подумаймо, чи й не наша вина і в тому, що в 1978 році на Україні рідною мовою, за даними ЮНЕСКО, було видано 2287 назв книжок, тоді як у наших сусідів-поляків — 7102 назви книг. Майже на п'ять тисяч більше. Десять років тому на Україні на 1 мільйон населення припадало 66,3 назви книг, тоді як у Польщі — 289,4. Та чого порівнювати себе з поляками, краще порівняймо себе з собою. У 1927-28 роках на Україні загальна кількість книг становила 5.413 назв, із них українською — 2920. Що ж виходить? Минуло 60 років, і в 1978 році рідною мовою надруковано менше — 2287 назв книг. Звісно, тиражі зросли, і це лишається єдиною втіхою. Бо в 1927-28 роках тираж українських книжок становив 22 мільйони 229 тисяч, а 1979 року — 99 мільйонів 502 тисячі примірників.

Сьогодні, піклуючись про видання творів забутих і призабутих письменників, ми маємо чітко усвідомлювати: без гармонійного поєднання у виданні творів письменників минулого і творів сучасних художників слова нам не вдасться поліпшити стан духовного здоров'я нашого народу. Рух мистецтва, розвиток літератури і культури слід сьогодні динамічно стимулювати, інакше ми зазнаємо в недалекому майбутньому непоправних утрат. Водночас ми повинні якнайшвидше ввести в духовний потенціал сучасної культури і ті мистецькі явища, які були насильно вилучені з процесу, були замовчувані, пригнічені, штучно знецінені. Як бути? Це проблема державної ваги, проблема паперу, поліграфічних потужностей, видавничих можливостей, певною мірою й редакторського корпусу. Але є ще й проблеми іншого порядку. Це — літературознавчі кадри. Інститут літератури АН УРСР порушив питання про створення спільно з Міністерством народної освіти УРСР на базі Луцького педінституту імені Лесі Українки науково-дослідної лабораторії по вивченню життя і творчості Лесі Українки, а також на базі меморіального музею І. Я. Франка у Львові — львівського відділення нашого інституту, яке б зосередило свої наукові зусилля на дослідженні передусім спадщини Франка, а згодом — літературного процесу в західному регіоні республіки.

Можливо, нам слід розпочати й дослідження української літератури, яка твориться за кордоном. Не годиться свідомо заплюшувати очі на те, що є незаперечним фактом реальності. Твориться

українською мовою література як в соціалістичних, так і в капіталістичних країнах, здійснюється значна видавнича діяльність у США, ведуться літературознавчі дослідження українознавцями Інституту українознавства Гарвардського університету США, Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада) та іншими науковими центрами Заходу. Треба знати, що вони пишуть і видають, своєчасно оцінювати, краще — популяризувати, вступати в наукову полеміку. Тільки не мовчати, не замовчувати. Багатьох закордонних літературознавців слід сьогодні нам "легалізувати" з тим, щоб, не поступаючись у питаннях методологічних, виявити, що ж нового внесли вони в дослідження нашої літератури. Цей погляд "зі сторони", хай іноді й дискусійний, нам не завадить. Як і не завадить наше ведверте, прихильне слово про творчість українців, які живуть за межами нашої країни.

Ось незабаром з'явиться перший том Української Літературної Енциклопедії — унікального, на мій погляд, видання. Там читач знайде імена тих поетів, прозаїків, літературознавців, які в силу різних, навіть політичних, причин живуть у США, Канаді, ФРН... Але вони належать до української літератури. Це і Емма Андіївська, і Богдан Бойчук, і Святослав Гординський, і Василь Барка, й Іван Багряний, і Віра Вовк, і Олег Зуєвський, і Олесь Бабій... Всіх не перелічуватиму, та найприкріше те, що ми тут, на Україні, не маємо їхніх книг, не підготували спеціалістів, які б могли написати кваліфіковану статтю, не маємо коштів на їх підготовку. Але навіть підготовка таких літературознавців не буде остаточним науковим розв'язанням проблем української літератури, що твориться за кордоном.

І знову доводиться говорити про співпрацю з істориками, передусім із спеціалістами з проблем еміграційних процесів у світі. Бо не можна відривати творчість цих та інших письменників від суспільно-політичних процесів їхньої доби. Якщо узагальнювати, то мова має йти про створення історії української еміграції.

Водночас треба подбати про серйозне вивчення проблеми українства як феномена культурного, духовного. На перших порах хоча б дослідити життя української колонії у Петербурзі, зокрема діяльність товариств імені Т. Г. Шевченка в тому ж Петербурзі — видавничого і допомогового, — які з'явилися в 1898 році, українського клубу "Громада" в російській столиці, життя української еміграції та роль Українського університету в Празі в 20-40-х роках. Хто опрацював ті величезні пражські архіви поклади, які після другої світової війни та наприкінці 60-х років потрапили до нашої країни? Надії ми покладаємо на Міжнародну асоціацію українців, організаційне утворення якої має відбутися на початку 1989 року, на міжнародну школу українознавства, яку Академія наук України започаткує, сподіваємося, разом зі Спілкою письменників України,

Українським фондом культури, за фінансовою підтримкою Міжнародної асоціації українців. Ми не можемо зосереджувати всі сили дослідників лише в столиці. Треба активізувати для цієї праці філологів університетів і педінститутів, але для цього необхідна і координація наукових зусиль, і далекоглядна видавнича політика.

Треба сказати, що наш Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка дедалі активніше втягується в планомірну видавничу стратегію Держкомвидаву України, який наполегливо захоплює в орбіту інтересів не лише столичних, а й регіональних видавництв випуск творів письменників, чия особиста і творча доля постраждала з різних причин. Можна сказати, що основне навантаження в цій благородній справі лягло на плечі видавництва "Дніпро". Володимир Винниченко і Микола Куліш, Пантелеймон Куліш і Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко і Наталена Королева, Микола Костомаров і Борис Грінченко, Богдан Лепкий і Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний і Микола Хвильовий, Євген Плужник, Григорій Чупринка, Богдан-Ігор Антонич... Ці та багато інших письменників уже в найближчі роки з'являться до читача однотомниками і двотомниками, а деякі — й багатотомниками. Робиться багато (і досить оперативно!) "Радянським письменником" і "Молоддю", мають серйозні плани в цьому напрямку "Наукова думка", "Мистецтво", "Веселка", "Каменярь", "Вища школа".

Робиться багато, та, на жаль, повільно. Не були ми готовими до перебудови. Та й зараз ще далеко не готові вийти на "фінішну пряму". Для прикладу: твори Миколи Хвильового й досі у спецфондах, без права передруку, ще й досі твори значної частини репресованих письменників в періодичних виданнях, які важко здобути, й досі доля архівів передчасно загиблих у сталінські часи невідома.

Непоправні наші втрати. Ці трагічні дні, які прийшли зі сталінізмом, письменники передчували. Передчував Микола Хвильовий — це "прочитується" в "Санаторійній зоні", в етюді "Синій листопад".

Це передчував Яків Савченко, який у вірші "Стоїть. Як віск" прорік:

Стоїть. Як віск. І скорбно плаче:

— Один між трупами піду.

Вгорі Червоний Ворон кричє

на кров. На бурю. На біду.

Тривожився у вірші "Отчизна" М. Вороний, який згинув на Соловках:

Так, од могил земля наша горбата...

О, проклинаю всіх, хто єсть Батий!

На переможцях крізь печать проклята.

Он на бурхливім небі знак страшний.
То крові з хмар напхнув хрест гігантський.
Не вийти з бід країні цій селянській.

Цим перечуттям переймався Євген Плужник:

— Благословен еси, часе мій!
О, жорстокий! І весь у крові!
— Це нічого, що я, мов гній —
Під посіви твої нові!
Бо ось вірю, зросту колись, —
І до когось вітрами, — жни!
..Серце, серце моє, навчись
Тишини...

Алегорично заповів сам собі свою трагічну долю і Майк Йогансен:

Я знаю: загину високий,
В повітрі чистім і синім,
Мене над містом повісять:
Зорі досвітній в око,
В холодне око дивитись.

Віriamo: їхні імена ніколи не забудуться, їхня творчість буде повернута українській культурі! Та скільки імен із того трагічного сталінського реєстру ще й не згадувалося. Є письменники, чийого жодного рядка ми ще не опублікували. Лише згадаю Володимира Гадзінського, Юрія Жилка, Максима Лебеда, Дмитра Май-Дніпровича, Юліяна Шпола, Романа Шевченка, Марійку Дику, Остапа Луцького, Вероніку Черняхівську... Цей перелік виросте до кількох десятків імен, він засмучує і водночас зобов'язує.

Ми стали справедливішими до тих, хто з різних причин не мав змоги друкуватися в ближчі, звісно, не такі трагічні, але досить драматичні роки. Та не забувається сумнозвісна дискусія на початку 1968 року про "Собор" Олеся Гончара — нарешті цей твір здобув громадянську реабілітацію. Не забувається і VI пленум правління Спілки письменників України восени 1970 року, що на ньому стало усім відомо, які твори ідеологічно не витримані. Лише зараз, в останні рік-два, видруковано оповідання *Березневий сніг* та повість *Іван І. Чендея* у книзі *Калина під снігом, Катастрофу В. Дрозда, Мальви Р. Іваничука, Зоряний корсар О. Бердника*. Не забувається фронтально ведена на початку 70-х років критична облога Івана Білика, Миколи Лукаша, Григорія Кочура, Бориса Харчука, Романа Андріяшика, Григорія Нудьги... Не може не

хвилювати нас і доля творчої спадщини Василя Стуса, чиє життя склалося так трагічно.

Думаю, що не були ще реабілітовані ні Микола Гумільов, ні Борис Савинков, але їхні твори друкуються. То чому ми ніяк не наважимося опублікувати кращі вірші Василя Стуса?

Пам'ятаються критичні розгроми *Полтави* Р. Андріяшика, "Неопалимої купини" С. Плачинди, *Турецького мосту* Р. Федоріва, повістей *Тече річка*, *Бережанські портрети*, а особливо — *Мертвої зони* Є. Гуцала, збірки *Автопортрет у червоному* Ірини Жиленко, окремих творів Д. Мішенка, М. Медуниці, В. Маняка, дослідження В. Заремби *Іван Манжура*, Івана Ільєнка *Григорій Квітка-Основ'яненко*, М. Кишенка *Хортиця в героїці і легендах*, та й 8-го тому *Історії української літератури* за багато в чому своєчасну справедливу оцінку ролі й значення в оновленні жанрів і стилів, особливо в утвердженні принципової громадянської позиції письменників-шістдесятників.

Ми не маємо права забувати і про ці роки "застою" — роки командно-директивного втручання в творчий процес, у долі художників. І заради істини слід визнати: досить часто нашими ж руками, точніше, своїми ж присудами, звинуваченнями ми нівечили долі своїх побратимів по перу. І ці морально-етичні уроки слід нам частіше згадувати — щоб не повторювати. Політизація (заради політизації!) літератури, надмірна ідеологізація художнього слова прийшла з тих трагічних 30-х років, нависала глухою, наповненою громадами й блискавками хмарою над письменником, сковувала його фантазію, уяву, змушувала повсякчасно підживлювати свого власного — внутрішнього — цензора. Домінанта художньої майстерності, високого мистецького відображення людини і світу сьогодні очевидна, але чи вона є визначальною в оцінці творчості письменника? Це не означає, що ідейне "навантаження" твору відступає на задній план. Навпаки, йдеться про гармонійність форми і змісту. Національної форми, яка не тільки не дисонує зі змістом, а, навпаки, підсилює його, поглиблює, одним словом — індивідуалізує естетичне самовираження художника.

Отже, дбаючи про відновлення духовних оазисів на культурній "території" України, думаймо і дбаймо про максимально вільне, різноманітне за жанрами, формами, стилями, образними узагальненнями оновлення нашої літератури і культури.

ВИСТУП НА ВЕЧОРІ В СПУ ПРО 30-ТІ РОКИ

Євген Сверстюк

Всі ми під враженням страшних деталей доповіді про 30-ті роки. Я б сказав, доповідь була про занесення на чорну дошку вимираючого українського села, про знищення життя і про співучасть у злочині письменників, вірніше — висуванців на місце письменників. Нас відмежовує півстоліття. Дуже промовисті паралелі, що таке півстоліття в людській історії, — доводить тут Іван Михайлович.

Справді, це часто цілковита зміна лица епохи. Здається, ми ще не доросли до розуміння зміни епох, судячи з того, як слабо усвідомлюємо свою трагедію. Доповідач охарактеризував сім категорій письменників на протязі 30-их років. Характеристики часто влучні, але, гадаю, коли покластись на основу моральну і відійти від традиційних соціальних критеріїв, поділ дещо спроститься.

Не могу погодитись і з деякими пом'якшеними моральними оцінками в доповіді. Чи маємо дякувати письменникові, що в лукавому творі доніс до нас деякі факти страшного часу? Чи можемо уявити, як письменник чесно помилявся, коли знаємо, як страх родив підлість? Хіба ми не знаємо маленьких негідників ще в 5-му класі і як з них виростають великі негідники? Приємно було б, якби Петро Колесник після відбутих десяти років справді писав лише товсті книжки. На жаль, мав рацію дотепний Леонід Коваленко, який вважав, що то був у Колесника 1-літній антракт у писанні доносів. Інша справа, що й тут ілюзія. В таборах, повірте, було важко сказати, кому опер віддавав перевагу — колишнім Павликам Морозовим, чи колишнім поліцаям часів окупації. Зрештою, вони поєднувались в одній особі. Не люблю і не хочу засуджувати, але мусимо принаймні називати речі своїми іменами. Наші моральні й етичні поняття мають бути чіткі, суворі, нерозмінні. Бо мораль — то не наша скарбниця, щоб роздавати з неї милостиню.

Щодо української літератури 30-их років, — доля героя її визначалась у 1928 році на зустрічі групи українських письменників у Кремлі. Доводячи відсутність єдиної української національної літератури, він запитав поетів про поетів з Галичини: "Скажіть, а эти Франко, Федько, Шиско, Шашко переведены на украинский язык?" — "Переведены!" — випалив з переляку Кулик. Мабуть, всі зрозуміли, що великий теоретик тут розрізняти і цінувати імен не буде. Російській літературі була відведена роль агітаційного і рекламного пункту для Заходу. Українська літературна провінція мала обслуговувати політику, головню в сільському господарстві і промисловості. В російській було загравання і з Горьким, і з Шоло-

ховим, і з Булгаковим, і з іншими. В українській була програма — великих згорбити до карикатури, неподатливих знищити і замінити легко керованими висуванцями.

Література 30-их років — це низка похмурих драм розстріляного відродження, повість про те, як ми з гідністю вмирили. Чи то поет академічного складу Микола Зеров, чи гайдамацького складу Григорій Косинка, чи світлоінтелігентний Стус. Постріл Миколи Хвильового на тлі голодної вмираючої України — це теж великий твір. А як рятуватися юродством Павла Тичини? Його замовник сприймав за чисту монету партійності навіть такі строфи:

Нехай Європа кумкає —
у нас одна лиш думка є,
одним-одна турбація,
традицій підрізація —
колективізація.

Як писав і закопував у землю написане Тодось Осьмачка? Як вибував у генії Корнійчук, солодке слово якого позбавлене природного для слова езотеризму і світлової сили? До речі, після виходу на екрани кінофільму "Тема" зараз відпала потреба в подальших дослідженнях драматургії Корнійчука.

Але ми забуваємо, що українська література 30-их років — це митці з різних регіонів України і поза Україною, всі вони — естетичний вияв народного ества і народної долі. Такої розробки слід чекати від Івана Михайловича, бо хто ще може підняти таку тему так, як він? Повертаючись у шестидесяті роки, пригадую проблеми нашого початку. Передусім бракувало нам освіти, бо хоча за кожним була аспірантура, ми були згодовані словом, яке не мало ваги, ми не мали просто інформативних книжок. Правда, нам не бракувало ширості, це була велика крамола. Згадаймо бурю навколо статті Померанцева про ширість літератури. Єднав нас також необхідний кожному, хто виходить на поле культури, високий ідеалізм. І все ж таки головне, що ми мали в собі виробити, це прямий хребет, гідна постава, поступове звільнення від догідливого способу мислення, вірність правді. Вироблення гідності — ось неодмінна передумова вступу на поле літератури, передумова всякої справжності. Я веду до того, що при розгляді літератури будь-якого періоду мають бути виразні критерії — естетичні, етичні, моральні. Вони мають підказувати, де починається справжня література, яку треба досліджувати. Вони відокремлять ту книжкову продукцію, яка засмічує і затемнює образ цієї літератури, яка, власне, і програмувалась для такої ролі. ...Розуміється, вивчати можна і треба все, але все має свою назву. Літературу і культуру культивують. Її плекають, як сад, вирощений навколо високих служителів.

ЗІ СТОРІНОК ПРЕСИ УКРАЇНИ

Про українську літертуру.

— У Житомирі жили, працювали або приїжджали туди багато письменників, як української, так і інших національностей. Т. Шевченко, Леся Українка, І. Кочерга, Ю. Словацький, Дж. Конрад, Шолом Алейхем. Тепер там створюють літературний музей (*Культура і життя*, ч. 4, 1988.).

— На засіданні президії правління Спілки письменників України поновлено (посмертно) у членстві СПУ Гелія Снегірєова.

— Василь Голобородько, твори якого знову починають появлятися на сторінках видань України (його прийняли у члени СПУ в січні 1988 р.), одержав нагороду ім. Василя Симоненка за збірку *Зелен день*.

— Журнал *Прапор* призначив нагороду (посмертно) за 1988 р. Борисові Харчукові за повість "Де профундіс" та статтю "Слово і народ".

— Публікуючи щораз більше відомостей про письменника Василя Еллана-Блакитного, передруковано про нього статті Миколи Зерова (з 1925 р.) та Сергія Пилипенка (з 1928 р.) (*Літературна Україна*, ч. 2, 1989).

Нові видання.

— Появився перший том *Української літературної енциклопедії*. Вперше у радянському виданні включено кількох українських письменників, що живуть на Заході — Емму Андієвську, Василя Барку, Івана Багряного, Богдана Бойчука.

— В антології *Поезія-88* поміщено вірші багатьох поетів України та кілька статей (наприклад, Григорія Кочура "Верленове *Мистецтво поетичне*"). Є там кілька віршів Григора Чупринки (донедавна його не друкували); а також Емми Андієвської.

— Появилася перша збірка поезій Оксани Пахльовської *Долина храмів* (Київ: "Радянський письменник", 1988).

— Збірка *Золотослов: поетичний космос Давньої Русі* (Київ: "Дніпро", 1988) містить найдавніші тексти народної поезії Київської Русі. Редактор — Дмитро Павличко.

Справа української мови.

— У тижневику *Культура і життя* (ч. 2, 1989) і в газеті *Літературна Україна* (ч. 2, 1989) поміщено проєкт Статуту Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка.

— У справі мовного питання в Україні, 7-го лютого відбулась організаційна нарада робочої групи Комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин, по освіті і культурі. До комісії належать: В. Шинкарук (голова, директор Інституту філософії), А. Мяловицький (редактор журналу *Комуніст України*), В. Бурлай (дир. інформативної сітки РАТАУ), Р. Барг (інженер), А. Біров (голова колгоспу), С. Данченко (гол. режисер театру ім. І. Франка), В. Желудковський (секретар Симферопільського міськкому партії), М. Кічмаренко (директор середньої школи), Ю. Мушкетик (секретар Спілки письменників України), М. Славов (заст. міністра транспорту), академік П. Тронько, Ю. Шрамко (начальник КДБ Києва і області), В. Акуленко (зав. катедри чужоземних мов АН УРСР), Г. Березовський (нач. управління кіномистецтва і відеокультури Міністерства культури), М. Борисюк (з міністерства освіти), Ф. Бурчак (юридичний відділ Верх. Ради УРСР), В. Василенко (проф. міжнародного права), М. Голодний (міністерство юстиції), І. Дзюба — письменник, П. Матриненко (доц. Інст. міжнародних відносин), Д. Павличко (секретар Спілки письменників України), В. Русанівський (Інст. мовознавства), В. Селіванов (Інст. держави і права), І. Тимченко (Інст. держави і права), В. Шевченко (Міністерство, упр. середньої освіти).

— На нарадах порушували справу доповнень до Конституції УРСР про "надання українській мові статусу державної, при забезпеченні гармонійного розвитку національно-російської двомовності та вільного функціонування мов усіх національних груп, які проживають на території республіки." Говорилось там про необхідність "знайти юридичні форми захисту української культури і мови від нашого міщанства, у якому завжди є вакуум ідейності, духовності", та про те, що "Російськомовна школа повинна забезпечити поряд з добрим знанням російської, добре знання української" (*Сільські вісті*, 9-го лютого 1989).

Про мистецтво.

— У 120 річницю з дня народження Івана Труша опубліковано спогади дочки Аріядни (*Культура і життя*, ч. 4, 1989).

— Появилася фундаментальна праця Є. Белічка і С. Колесси *Мистецтво, народжене Жовтнем. Українське радянське образотворче мистецтво та архітектура. 1917-1987*. Включено, м. ін., інформації про Г. Нарбута, бойчукістів, Ф. Кричевського, В. Литвиненка (*Культура і Життя*, ч. 4, 1989).

Про кіномистецтво.

— Минулого року появилася високо оцінений фільм молодого режисера Андрія Дончика "Загибель богів", "створений за начер-

ками нездійсненого Довженкового сценарія” про Довженка і його роздуми про події 1930-их років (*Культура і життя*, ч. 1, 1989, стор. 6).

— Серед нових фільмів молодих кінорежисерів є: П. Волошина “Від Пантелеймона...”, “Грамотний” (оснований на творі Григора Тютюнника) С. Чернілевського і “Що записано в книгу життя” (на основі твору М. Коцюбинського).

— Фільм “І в звуках пам’ять відгукнеться...” про Миколу Лисенку кіностудії ім. О. Довженка (режисер Тимофій Левчук) в основному варіанті зроблений українською мовою; тираж — 25 копій українською і 23 російською мовами.

— Директор кіностудії ім. О. Довженка повідомив, що кожного року 12 найкращих зарубіжних фільмів буде дубльовано на українську мову. Плянують також біографічні фільми про М. Скрипника, В. Вернадського, Л. Курбаса, Г. Сковороду, Т. Шевченка, І. Франка та Лесю Українку (*Україна*, ч. 2, 1989).

— Появилася праця Лариси Брюховецької *Література і кіно. Проблеми взаємин* (Київ: “Радянський письменник”, 1988). Це дослідження про фільми 1960–1980 рр., основані на літературних творах.

Про музику.

— Композитора Лесю Дичку за її ораторії “І нарешті нарекоша ім’я Київ”, “Індія-Лакшмі” та кантату “У Києві зорі” висунено на Державну премію.

— В газетах появляються нарікання на те, що українські музиканти не мають можливості і права самі зголошуватися до участі у міжнародних музичних конкурсах. Кандидатів вибирають не на республіканських конкурсах, на яких вони мали б якісь шанси, а на загальних, всесоюзних.

Про театр.

— Появилася нове видання: Лесь Курбас, *Березіль*. Із творчої спадщини (Київ: “Дніпро”, 1988). У збірку включено теоретичні праці режисера Л. Курбаса, його статті, переклади і драматичні твори. Крім статті Ю. Бобошка є примітки упорядника видання М. Лабінського.

— Київський театр “На Подолі” і краківський “Машкарон” уклали договір про творчі контакти.

З минулого України.

— Біля міста Броди, на великому Камені (якого бачив колись Т. Шевченко) “збереглися дохристиянські солярні знаки і пази для конструкцій” (подібні є також у Тустані на Соколівщині). На Камені, що служив природною охороною границь, була вежа-сторожа для

повідомлень околиці про небезпеку (*Культура і життя*, ч. 5, 1989).

Про науковців.

— Вклад науковця Юрія Кондратюка у плянування міжпланетних полетів відомий світові. Тепер опубліковано статтю про його життя, в якій розкрито його справжнє ім'я та прізвище — Олександр Шоргей (*Літературна Україна*, ч. 1, 1989).

Різне.

— В Україні тепер можна передплачувати українську газету *Наше слово*, що виходить у Варшаві.

— У січні колядники зі села Голови на Гуцульщині відвідали Київ, колядували, трембітали та виводили "Круглячок" на Хрещатику і віншували Спілці письменників України. Зібрані гроші колядники пожертвували на фонд відбудови (після землетрусу) Вірменії. Багато письменників та культурних діячів часто проголошують, що також видають свої гонорари для допомоги Вірменії.

Про українців на Заході.

— Появилася нотатка про виставку мистців України, що була влаштована торік у Нью-Джерзькому інституті технології та в Українському інституті Америки, і про статті Б. Певного про сучасне мистецтво України (*Культура і життя*, ч. 3, 1989).

— Вірко Балея, професор і диригент з Лас Вегас, диригував у Києві Державною заслуженою симфонічною оркестрою УРСР. Крім творів Б. Лятошинського, Чавеса, була виконана композиція В. Балея "Дума".

— У газеті *Вільна Україна* у рубриці "Відкриваємо забуті імена" появилася стаття Івана Гашака про поета, мистця, художнього перекладача і літературознавця Святослава Гординського. Та у статті неправильно сказано, що він уже помер (ч. 23, 1989).

Л. М. Л. О.

Про авторів

Тадей Карабович — молодий поет, живе у Польщі. Від 1980 р. друкує свої поезії українською та польською мовами. Перша збірка *Вологість землі* появилася 1986 р. у Варшаві.

Степан Сапеляк — поет, переслідуваний за друкування його творів на Заході; 1973 р. засуджений на 5 років ув'язнення і 3 роки заслання. Живе у Харкові. Найновіша збірка поезій *З гіркотою у камені* ("Сучасність", 1989).

Петро Карманський (1878-1956) — поет, член групи "Молода муза", автор кількох збірок поезій та перекладів з італійської літератури.

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березільці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасности*.

Остап Вишня — видатний письменник, сатирик-гуморист, репресований радянською владою в 30-их роках.

Тарас Кузьо — директор Інституту вивчення радянських національностей в Лондоні.

Владислав Краснов — професор Монтерейського інституту міжнародних студій, директор центру сучасних дослідів про Росію.

Віктор Сабаль — публіцист і советознавець, живе в Німеччині.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:

	одно число:	річно:
Німеччина:	8 DM	80 DM
Великобританія:	2 фунти	20 фунтів
Канада:	5 кан. дол.	50 кан. дол.
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i> Sučasnist / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i> Sučasnist / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>США:</i> Sučasnist / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
	<i>Швейцарія:</i> Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вplat: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

В. Домонтович

ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. **ТОМ ТРЕТІЙ**
1988, 558 стор. Примітки Ю. Шевельова;

тверда оправа, суперобкладинка Ярослави Геруляк; безкислотний папір.

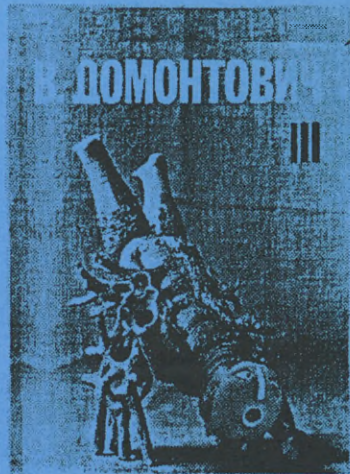
ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол.

ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3) Разом: 75

ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ нашого найновішого видання містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше. У книжці є також твори, які були вміщені в різних публікаціях

(1933, 1942-1949) під псевдонімами «В. Домонтович», «В. П.», «В. Плят», «Віктор Бер». Усе нове з творчости автора пішло в друк з рукописів, які зберігаються в архіві Петрова в Українській Академії Наук у США (Нью-Йорк).

о. Іван Гриньох

ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архиєпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

З нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України пускаємо в світ збірку статтів Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в «Твори» Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК»

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 7-й (серпень 1987). Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл* (відповід. редактор)

1988, 102 стор. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892